

De vooroorlogse strijd van de CPN tegen een “fascistische dictatuur”

Een onderzoek naar de houding van de Communistische Partij Nederland
(CPN) ten opzichte van Hitler-Duitsland in de periode 1933-1939

Cursus: MA-Thesis
Geschiedenis van Politiek en
Maatschappij
Cursuscode: GKMV17023
Naam: Arieke Lucas (6456650)
Email: h.a.lucas@students.uu.nl
Universiteit Utrecht
Begeleider: Dr. Martijn Lak
Datum: 19 juni 2023
Aantal woorden: 13637

Abstract

In dit onderzoek wordt de houding van de Communistische Partij Nederland (CPN) tegenover Hitler-Duitsland in de jaren 1933-1939 onderzocht, aan de hand van de volgende onderzoeksvraag: Welke houding nam de CPN aan ten opzichte van Hitler-Duitsland in de periode 1933-1939? Door middel van een chronologisch analyse wordt aandacht besteed aan sleutelmomenten zoals de Rijksdagbrand, het Verdrag van München, het Molotov-Ribbentroppact en de Duitse inval in Polen. Het onderzoek wordt gedaan aan de hand van de bestaande literatuur van onder andere Friso Wielenga, Piet de Rooy, J.C.H. Blom, Johannes Houwink ten Cate, Gerrit Voerman, Robin te Slaa, Jacco Pekelder, W.F.S. Pelt, Silvio Pons, A.A. de Jonge en Tim Rees. Bovendien worden krantenberichten uit *De Tribune* en *Het Volksdagblad* gebruikt, evenals Kamerhandelingen en de tijdschriften *Kommunisme* en *Politiek en Cultuur*. Deze bronnen zijn interessant, omdat ze inzicht geven in de houding van de CPN tegenover het ‘fascistische’ Hitler-Duitsland. De periode 1933-1939 is in de bestaande historiografie maar gering naar voren gekomen, omdat de Tweede Wereldoorlog alles wat daarvoor gebeurd is, in de schaduw heeft geplaatst. Desondanks heeft de CPN het dreigende gevaar al tijdens de jaren 1933-1939 gesignaleerd. De partij uitte bovendien veel kritiek op de tot het laatst volgehouden neutraliteitspolitiek van de Nederlandse regering en riep als een van de weinige partijen op tot krachtig verzet. Dat de CPN een kleine partij was, maakte de stellingname er niet minder om.

Keywords: CPN, communisme, Colijn, Hitler-Duitsland, de jaren dertig, Molotov-Ribbentroppact, Komintern

Inhoud

Inleiding	4
Historiografie	5
Methodologie	9
Hoofdstuk 1: De Nederlandse houding richting Hitler-Duitsland	12
Economische malaise	12
De paradox van politieke ontevredenheid en stabiliteit	13
Angstige neutraliteitspolitiek	14
Een kritische Nederlandse pers	16
Deelconclusie	17
Hoofdstuk 2: De CPN in nationale en internationale context	18
Achtergrond en standpunten van de CPN	18
Onderdanig aan de Komintern	20
Internationaal front tegen het fascisme	21
Plaats in de Nederlandse politiek.....	22
Deelconclusie	23
Hoofdstuk 3: Houding van de CPN tegenover Hitler-Duitsland 1933-1936.....	25
De Rijksdagbrand	25
Opsluiten van tegenstanders	27
De Duitse herbewapening	29
Bezetting van het Rijnland	31
Deelconclusie	33
Hoofdstuk 4: Houding van de CPN tegenover Hitler-Duitsland 1937-1939.....	34
Verdrag van München	34
De Kristallnacht	36
Het Molotov-Ribbentroppact	38
De Duitse inval in Polen	40
Deelconclusie	43
Conclusie	44
Strijd tegen Hitler-Duitsland	44
Kritiek op de regering en oproep tot eenheid	44
Aanbevelingen	46
Lijst van geraadpleegde literatuur	47
Primair	47
Secundair	50

Inleiding

De jaren dertig werden gekenmerkt door een diepe economische crisis, onzekerheid, werkloosheid, internationale spanningen en een toenemende oorlogsdreiging.¹ Voor de Communistische Partij Nederland (CPN) vormden deze crises de kernpunten van de verkiezingsprogramma's in 1933 en 1937. Met leuzen als "Tegen reactie en fascisme! Vrijheid voor het proletariaat!" en "Voor den noodlijdenden middenstand en werkende boeren!", droeg de CPN niet alleen haar eigen ideologische opvattingen uit, maar speelde ze ook in op de woelige gebeurtenissen van de jaren dertig.²

De communisten waren felle tegenstanders van het fascisme, dat voornamelijk na de Eerste Wereldoorlog opkwam. Georgi Dimitrov (1882-1949), voormalig secretaris van de Communistische Internationale, hield op 2 augustus 1935 tijdens het Zevende Wereldcongres van de organisatie een referaat. De Communistische Internationale was een wereldwijd samenwerkingsverband van communistische partijen onder aanvoering van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU) en werd in het Russisch afgekort tot de Komintern.³ In zijn referaat bestempelde Dimitrov het fascisme als "de organisatie van de terroristische afrekening met de arbeidersklasse die probeert de gehele last van de crisis op de schouders van de werkers af te wentelen".⁴ Dat de bestrijding van het fascisme één van de kernpunten was in de verkiezingsprogramma's van de partij, is daarom goed te verklaren. Voor de communisten was er weinig onderscheid tussen fascisme en nationaalsocialisme. Zo noemde Lou de Visser, partijlid van de CPN, het nationaalsocialisme in Duitsland ook wel het Hitler-fascisme.⁵

Het is het interessant te onderzoeken hoe de CPN in deze roerige jaren dertig keek naar Hitler-Duitsland, omdat dit een beeld geeft over de vooroorlogse houding van de partij. In deze scriptie staat daarom de volgende onderzoeksvraag centraal: Welke houding nam de CPN aan ten opzichte van Hitler-Duitsland in de periode 1933-1939? Voor de periodisering is als beginpunt het aan de macht komen van Hitler in 1933 gekozen en als eindpunt de Duitse inval in Polen in 1939.

¹ Zara Steiner, *The Lights that Failed. European International History 1919-1933* (Oxford 2007) 635.

² CPH, *Verkiezingsprogramma 1933*,

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/326/7/CPH%20Verkiezingsprogram%201933.pdf> (16 juni 2023).

³ Thomas F.X. Noble e.a., *Western Civilization. Beyond Boundaries* (Wadsworth 2014) 750.

⁴ Georgi Dimitrov, 'De eenheid van de arbeidersklasse in de strijd tegen het fascisme. Referaat op het Zevende Wereldcongres van de Kommunistische Internationale', 2 augustus 1935, *C.V.L.* (Brussel 1936),

<https://www.marxists.org/nederlands/dimitrov/1935/1935fascisme.htm#b1> (16 juni 2023).

⁵ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 9 november 1938, vergadering 10, 179.

Historiografie

Over de beginperiode van de in 1909 opgerichte CPN zijn meerdere studies verschenen. Een voorbeeld hiervan is het werk *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)* van Gerrit Voerman, directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen aan de Rijksuniversiteit Groningen.⁶ Ook de werken *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* van voormalig schrijver A.A. de Jonge en *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* van voormalig schrijver en lid van de CPN Ger Verrips behandelen de beginperiode van de CPN.

Over de houding van de CPN tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn eveneens veel studies verschenen, maar over de jaren dertig veel minder. Dit kan meerdere oorzaken hebben. Het is aannemelijk dat de Tweede Wereldoorlog alles wat daarvoor gebeurd is, in de schaduw heeft geplaatst. Een verklaring die weleens geopperd is, is dat de gebeurtenissen van de jaren dertig ook gezien kunnen worden als voorlopers van de oorlog. Een andere oorzaak voor het geringe onderzoek naar de geschiedenis van de CPN in de jaren dertig kan zijn dat de CPN een kleine partij was en bovendien een “geïsoleerd en gewantrouwd buitenbeentje”.⁷ Uit het boek *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* van historicus Koen Vossen blijkt dat de communisten werden gezien als “gevaarlijke revolutionairen die het ressentiment van de verpauperden trachtten te gebruiken voor de verwezenlijking van een verwerpelijk geacht ideaal uit de verre, barbaarse Sovjet-Unie”.⁸ Dit zorgde er volgens Verrips voor dat de CPN “van staatwege werd bestreden” en de partij daarom weinig invloed heeft gehad op de loop van de gebeurtenissen in Nederland.⁹ Dit maakt de stellingname van de CPN ten opzichte van Hitler-Duitsland in de jaren dertig er echter niet minder om.

Hoewel er over de CPN tijdens de jaren dertig veel minder geschreven is, zijn de jaren dertig in de genoemde werken van De Jonge en Verrips wel besproken. Deze werken zijn echter al gedateerd, aangezien ze in respectievelijk 1972 en 1995 verschenen zijn. De meer recentere werken van Voerman (2001) en Vossen (2003) gaan ook in op de CPN tijdens de jaren dertig, alhoewel gering. Verder zijn er verschillende scripties geschreven over de CPN. Een voorbeeld hiervan is de masterscriptie ‘Een klein scribentje over een groot land. De Vereniging van

⁶ Rijksuniversiteit Groningen, ‘Voerman, prof. dr. Gerrit’ (versie januari 2023), <https://www.rug.nl/about-ug/latest-news/press-information/scientists-in-focus/gvoerman> (16 juni 2023).

⁷ A.A. de Jonge, ‘Het communisme in Nederland: op weg naar het einde?’, *Ons Erfdeel* 29 (1986) 557-563, aldaar 557.

⁸ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark: kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 148-149.

⁹ Ger Verrips, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995) 8.

Vrienden der Sovjet-Unie en haar relaties met de CPN en de SDAP, 1931-1939' van Mark Bos.¹⁰ Het gaat hierin wat de CPN betreft echter om haar betrekkingen met deze vereniging en Nederlandse politieke partijen, maar de houding ten opzichte van Hitler-Duitsland wordt niet geanalyseerd. De masterscriptie 'Hitler in de Kamer. Hitler in de Kamerhandelingen: 1933-2013' van Klaas Westrik maakt duidelijk dat de CPN in de Tweede Kamer nadrukkelijk op Hitler en het fascisme gereageerd heeft.¹¹ Omdat Westrik zich echter vooral heeft gericht op het gebruik van de term Hitler, zegt dit wel iets over de houding ten opzichte van Hitler-Duitsland, maar blijft achterwege wat de reactie van de CPN op belangrijke gebeurtenissen in deze periode was. Onderzoek naar de vooroorlogse houding van de CPN ten opzichte van Hitler-Duitsland kan dus nieuwe inzichten opleveren.

Dat er veel studies verschenen zijn over de houding van de CPN tijdens de Tweede Wereldoorlog is begrijpelijk, omdat de partij in het Nederlandse verzet een grote rol speelde. Een voorbeeld hiervan is het werk *De CPN en haar buitenlandse kameraden. Proletarisch internationalisme in Nederland* van historicus Arthur Stam. Echter wordt hier zoals gesteld over het hoofd gezien dat het gevaar van Hitler-Duitsland ook in de jaren vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog al door de CPN werd opgemerkt. Een nuancering die hierbij gemaakt moet worden is dat de CPN hier niet de enige in was. Zo valt bijvoorbeeld in het verkiezingsprogramma van de SDAP van 1937 te lezen dat “de oorlogszuchtige geest der fascistische staten en de algemene wedstrijd in bewapening de vrede bedreigen”.¹² Uit *Dubbel zondebok. Joodse journalisten in tijden van antisemitisme en vervolging 1920-1945* van auteur Piet Hagen blijkt dat ook Joodse journalisten in de vooroorlogse jaren op de hoogte waren van de dreiging die van Duitsland uitging.¹³ Toch is de CPN uitgesprokener dan wie dan ook. Het is aannemelijk dat dit komt doordat de CPN zich opstelde als aartsvijand van het fascisme en de bestrijding hiervan een van de kernpunten was, meer dan voor andere partijen.

Het kan eveneens verklaard worden vanuit de positie die de CPN in de internationale context innam. Hoewel de CPN niet in alle internationale werken over het communisme besproken wordt, zijn ze onmisbaar om de context van de jaren dertig te begrijpen. In het boek

¹⁰ Mark Bos, 'Een klein scribentje over een groot land. De Vereniging van Vrienden der Sovjet-Unie en haar relaties met de CPN en de SDAP, 1931-1939' (Masterthesis Geschiedenis, Leiden 2016).

¹¹ Klaas Westrik, 'Hitler in de Kamer. Hitler in de Handelingen: 1933-2013' (Masterscriptie PCNI/Politiek Debat, Leiden 2013).

¹² SDAP, *Verkiezingsprogramma 1937*, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/313/19/SDAP%20Verkiezingsprogram%201937.pdf> (16 juni 2023).

¹³ Piet Hagen, *Dubbel zondebok. Joodse journalisten in tijden van antisemitisme en vervolging 1920-1945* (Amsterdam/Antwerpen 2022) 97.

International Communism and the communist International 1919-1943 schrijft Voerman over de relatie tussen de Komintern en de CPN. Volgens Voerman was de CPN in 1930 volledig ondergeschikt aan Moskou geworden.¹⁴ In de inleiding van de *General Introduction* van *The Cambridge History of Communism. Volume 1: World Revolution and Socialism in one Country 1917-1941* stelt historicus Silvio Pons dat de strijd tegen het fascisme voor de Komintern een identiteit vormde bovenop de revolutionaire roeping.¹⁵ Bovendien noemen historici Alexander Vatlin en Stephen A. Smith in hun bijdrage aan *The Oxford Handbook of the History of Communism* dat de in 1934 gevormde samenwerking tussen de communisten en socialisten een systeem van collectieve veiligheid moest opbouwen, om de agressieve plannen van Hitler-Duitsland tegen te gaan.¹⁶ Historicus Kasper Braskén stelt in *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919-1939* dat hierin wel een nuancering gemaakt moet worden, omdat het mondiale streven van de Komintern niet altijd in overeenstemming was met de lokale behoeften, aangezien in Groot-Brittannië, maar ook in Nederland een strijd gaande was voor betere lonen en arbeidsomstandigheden.¹⁷ Historicus Gerd-Rainer Horn stelt verder in *European socialist respond to fascist: ideology, activism and contingency in the 1930s* dat verenigde fronten tegen het fascisme vooral lokaal en regionaal gevormd werden en niet zozeer op nationaal niveau.¹⁸ Desalniettemin was de invloed van de Komintern op de deelnemende communistische partijen groot. In 1935 werden alle aangesloten verenigingen opgeroepen om het fascisme krachtig te bestrijden.¹⁹ Aangezien de CPN in lijn met de Komintern handelde, kan de uitgesproken reactie van de partij op Hitler-Duitsland in de jaren dertig niet zonder de internationale context begrepen worden.

Met het oog op de krachtige stellingname van de CPN in de jaren dertig lijkt het merkwaardig dat Voerman stelt dat er over de CPN in de jaren dertig relatief weinig geschreven

¹⁴ Gerrit Voerman, 'From Lenin's comrades in arms to Dutch donkeys': the Communist Party in the Netherlands and the Comintern in the 1920s', in Tim Rees e.a., *International communism and the communist international 1919-1943* (Manchester 1998) 127-143, aldaar 127.

¹⁵ Silvio Pons, 'General Introduction', in Silvio Pons e.a., *The Cambridge History of Communism. Volume 1: World Revolution and Socialism in one Country 1917-1941* (Cambridge 2017) 1-27, aldaar 11-12.

¹⁶ Alexander Vatlin en Stephen A. Smith, 'The Comintern', in Stephen A. Smith e.a., *The Oxford Handbook of the History of Communism* (Oxford 2013) 187-203, aldaar 192.

¹⁷ Kasper Braskén, 'The British Miners' and General Strike of 1926: Problems and Practices of Radical International Solidarity', in Holger Weiss e.a., *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919-1939* (Boston 2017) 168-190, aldaar 188.

¹⁸ Gerd-Rainer Horn, *European socialist respond to fascism: ideology, activism and contingency in the 1930s* (New York 1996) 53.

¹⁹ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 21.

is, omdat dit decennium voor de CPN een “toonbeeld van rust en stabiliteit” leek te zijn”.²⁰ Het is belangrijk dat Voerman goed begrepen wordt als hij spreekt over rust en stabiliteit voor de CPN in de jaren dertig. Hij doelt daarmee op de verhoudingen ten opzichte van de Komintern, waarbij de politieke en ideologische hegemonie van Moskou, na wrijvingen en botsingen in de jaren twintig, vanaf 1930 drie decennia lang onomstreden bleef.²¹ Dit zegt niets over de houding van de CPN in Nederland ten opzichte van Hitler-Duitsland.

Voor dit onderzoek zijn werken die de jaren dertig in het algemeen behandelen eveneens relevant, omdat ze inzicht geven in wat er tijdens dit decennium in Nederland speelde en dit vervolgens iets kan zeggen over hoe bijzonder, of misschien wel juist niet, de houding van de CPN in deze periode was. In het werk *De jaren dertig* typeert historicus Piet de Rooy de jaren dertig als “een doolhof waaruit men geen uitweg kon vinden, terwijl de storm opstak”.²² Historicus Friso Wielenga noemt dit decennium in het werk *Nederland in de twintigste eeuw* de “onzekere jaren van economische depressie, toenemende internationale dreiging en opkomend extremisme”.²³ Historicus Jacco Pekelder stelt in *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* dat vanwege de grote economische belangen het Hitler-regime in Nederland met “veel reserves werd ontvangen, maar de regering zich op de vlakte hield om de toch al moeizame handelsrelatie met het Duitse achterland niet verder te belasten”.²⁴ Door historicus Hein Klemann wordt dit in *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* aangeduid als een “wanhopige en angstige neutraliteitspolitiek”.²⁵ Tot slot schrijft historicus Johannes Houwink ten Cate in *‘De mannen van de daad’ en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* dat voormalig minister-president Hendrikus Colijn (1869-1944) van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) de dreiging van Hitler-Duitsland zelfs onderschatte.²⁶

²⁰ Gerrit Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale* (Amsterdam/Antwerpen 2001) 13.

²¹ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 13.

²² Piet de Rooy, ‘Nederland in de jaren dertig’, in Dieter Franck e.a., *De jaren dertig* (Hilversum 1988) 223-243, aldaar 224.

²³ Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 104.

²⁴ Jacco Pekelder, ‘Nederland en de Duitse kwestie’, in Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers, *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 2015) 59-80, aldaar 69.

²⁵ Hein Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 34.

²⁶ Johannes Houwink ten Cate, *‘De mannen van de daad’ en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995) 183.

Methodologie

Het onderzoek vindt plaats door middel van een chronologische analyse. Hoewel de hele periode van 1933-1939 onderzocht wordt, wordt er extra aandacht besteed aan sleutelmomenten in deze periode. Dit zijn gebeurtenissen die direct verband houden met het communisme, of een dussdanige impact hadden dat de CPN eruitgesproken op gereageerd heeft. Hierbij valt te denken aan de Rijksdagbrand in 1933. Omdat de schuld hiervan door Hitler bij de communisten werd gelegd, is de reactie van de CPN de moeite waard om te onderzoeken, evenals de reactie van de CPN op het opsluiten van politieke tegenstanders zoals communisten. Ook de Duitse herbewapening en de bezetting van het Rijnland in 1936 zijn van belang, omdat de CPN hier een felle tegenstander van was. Verder is de totstandkoming van het Verdrag van München uit 1938 een belangrijke gebeurtenis. De CPN beschouwde het als een roofverdrag, omdat de partij vond dat Hitler Sudetenland van Tsjecho-Slowakije geroofd had en de nationaalsocialisten werden gezien als “fascistische oorlogsbrandstichters”.²⁷ Een ander sleutelmoment is de Kristallnacht van 9 november 1938, die in Nederland veel losmaakte en ook door de CPN met harde bewoordingen werd veroordeeld. Ook het Molotov-Ribbentropact, dat in de nacht van 23 op 24 augustus 1939 tot stand kwam, is van belang, omdat het niet-aanvalsverdrag dat door Duitsland en de Sovjet-Unie werd gesloten bij de CPN een gevoel van algemene ontreddeering veroorzaakte, omdat het feitelijk gezien een verbond was tussen Hitler en Stalin.²⁸ Tot slot zijn de reacties op de Duitse inval in Polen op 1 september 1939 belangrijk. Aangezien het in deze scriptie gaat om de aanloop van de Tweede Wereldoorlog, begint het onderzoek bij het aan de macht komen van Hitler en stopt het bij de eerste dagen na de inval in Polen. Bovendien zal blijken, dat deze eerste oorlogsdagen voor de CPN genoeg bewijs leverden dat ze het gedurende de jaren dertig bij het rechte eind hebben gehad.

In het eerste hoofdstuk wordt de context van de jaren dertig geschetst, om zo een beeld te geven van de Nederlandse houding ten opzichte van Hitler-Duitsland in het algemeen. In dit hoofdstuk worden onder andere de eerder genoemde werken van Wielenga, Aerts, De Rooy, Ten Cate, Klemann, Hellema, en Pekelder gebruikt.

In het tweede hoofdstuk wordt gekeken naar de achtergrond van de CPN en dan gaat het zowel om haar standpunten als om haar positie in de Nederlandse en internationale context. Hierbij wordt onder andere een historiografisch overzicht van de partij en haar kernpunten gegeven. Hiervoor worden de werken van Verrips, Voerman en Vossen, De Jonge en het boek

²⁷ ‘Arbeidersklasse protesteert tegen roofverdrag van München’, *Het Volksdagblad*, 1 oktober 1938, 1.

²⁸ W.F.S. Pelt, *Vrede door revolutie. De CPN tijdens het Molotov-Ribbentrop Pact 1939-1941* (Den Haag 1990) 27.

De Communistische Partij Nederland: vóór, tijdens en ná den oorlog van auteur F. Goudzwaard gebruikt, evenals *De wording van het communisme in Nederland 1907-1925* van voormalig CPN-lid W. van Ravensteyn. Voor het plaatsen van de CPN in internationale context wordt gebruik gemaakt van onder meer de werken van Voerman, Pons, Rees en Thorpe, Smith, Horn en Braskén, evenals het werk *The Spectre of War. International Communism and the Origins of World War II* van historicus Jonathan Haslam. Aanvullend worden verkiezingsprogramma's en partijprogramma's van de CPN geanalyseerd uit de beginjaren van de CPN tot 1933.

In het derde hoofdstuk wordt de houding van de CPN, tot december 1935 onder de naam CPH, ten opzichte van Hitler-Duitsland in de periode 1933-1936 gezien. Omdat er in de periode 1933-1939 veel heeft plaatsgevonden, wordt dit in twee hoofdstukken opgesplitst. In dit hoofdstuk zal de focus liggen op de reacties van de CPN op de Rijksdagbrand, het opsluiten van tegenstanders, de herbewapening en de bezetting van het Rijnland. Hiervoor wordt onder andere gebruik gemaakt van de werken van De Jonge, Van Ravensteyn, Verrips, Voerman, Ten Cate en Klemann. Als primaire bronnen worden voor deze periode de memoires van Paul de Groot onder de titel *De dertiger jaren 1930-1935. Herinneringen en overdenkingen* en artikelen uit partijkrant *De Tribune*, zoals de krant in de periode 1909-1937 heette, onderzocht. Er is gezocht op termen als "Rijksdag", "Lubbe", "Rijnland", "herbewapening", "communisten" en "communisme". Aanvullend worden Kamerhandelingen geraadpleegd, evenals het communistische tijdschrift van de partij, dat in 1935 onder de naam *Kommunisme* verscheen en vanaf 1936 de naam *Politiek en Cultuur* kreeg.

In het vierde hoofdstuk wordt de houding van de CPN ten opzichte van Hitler-Duitsland in de periode 1937-1939 gezien. In dit hoofdstuk zal de focus liggen op het Verdrag van München, de Kristallnacht, het Molotov-Ribbentropact en de Duitse inval in Polen. Hiervoor worden dezelfde bronnen geraadpleegd als in het derde hoofdstuk. Voor de Kamerhandelingen en de krantenartikelen in *Het Volksdagblad*, zoals de krant vanaf 1937 heette, is in dit hoofdstuk gezocht op termen als "München", "Jodenvervolging", "Sovjet-Unie", "Polen" en "inval".

Voor zowel hoofdstuk drie als vier is gezocht op termen die naar alle waarschijnlijkheid de beste resultaten geven voor de opvattingen van de CPN over Hitler-Duitsland. Dit betekent niet dat daarmee alle relevante stukken gevonden zijn, omdat er ook met andere termen gesproken kan zijn over deze gebeurtenissen. Desondanks zullen de naar voren gekomen krantenartikelen en Kamerhandelingen een beeld geven over de houding van de CPN in deze periode. Omdat onder andere een zoekterm als Kristallnacht geen resultaten geeft, zijn de Kamerhandelingen rondom deze gebeurtenissen geraadpleegd. Met andere bewoordingen blijkt

het dan toch over dergelijke gebeurtenissen gegaan te zijn. De gebruikte primaire bronnen zijn subjectief, omdat ze vanuit het perspectief van de CPN geschreven zijn. Of alles feitelijk klopt wat door de partij gesteld is, is daarom de vraag. Desondanks geven ze goed weer hoe de CPN naar Hitler-Duitsland keek en zijn ze daarom goed bruikbaar.

Hoofdstuk 1: De Nederlandse houding richting Hitler-Duitsland

Om de houding van de CPN ten opzichte van Hitler-Duitsland in de periode 1933-1939 te kunnen analyseren, is het noodzakelijk om eerst de context van Nederland in de jaren dertig te schetsen, om zo een beeld te geven van de houding van de Nederlandse regering ten opzichte van Hitler-Duitsland. Stond Nederland in deze periode al waakzaam tegenover Duitsland, of was er eerder sprake van een voorzichtige houding? Welke rol speelde minister-president Colijn hierbij?

Economische malaise

Volgens historicus J.C.H. Blom staan de jaren dertig niet ten onrechte bekend als de ‘crisisjaren’, aangezien er sprake was van een economische depressie van grote omvang: lange rijen stempelende werklozen, dalende winsten, lonen, prijzen, rente en armoede bepaalden het beeld.²⁹ Historicus Johan Huizinga typeert dit beeld als volgt: “Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het. Het zou voor niemand onverwacht komen, als de waanzin eensklaps uitbrak in een razernij, waaruit deze arme Europeesche menschheid achterbleef in verstomping en verdwazing”.³⁰

Hoewel de Beurskrach van 1929 als oorzaak is genoemd voor de economische crisis in Nederland, moet ook de Nederlandse situatie op zichzelf gezien worden. De situatie in de industrie, maar vooral in de landbouw was kritiek, onder meer veroorzaakt door het feit dat de productie in het buitenland goedkoper was en de Nederlandse export daardoor afnam.³¹ De problemen werden verder versterkt door de bezuinigingspolitiek die de Nederlandse regering voerde. Wel zag de regering zich gedwongen om noodlijdende sectoren te steunen, maar dat alles kostte veel geld. Het gevolg was dat ondanks de bezuinigingen de overheidsuitgaven hoger bleven dan de inkomsten en zelfs hoger waren dan ooit tevoren.³² Desondanks kon Colijn zijn positie gedurende de jaren dertig behouden, vooral vanwege het onomstreden gezag dat hij uitstraalde in zowel binnen- als in buitenland.³³

Uit het werk van De Rooy blijkt dat er aangaande de economische crisis een nuancering is gemaakt door voormalig historicus P.W. Klein (1931-2014), die stelde dat de regering, behalve de mogelijkheid om de gouden standaard eerder los te laten, niet of nauwelijks over reële mogelijkheden beschikte om een alternatieve beleidskoers te volgen, aangezien Nederland

²⁹ J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Amsterdam 1989) 2.

³⁰ J. Huizinga, *Verzamelde werken VII. Geschiedwetenschap hedendaagse cultuur* (Haarlem 1950) 315.

³¹ De Rooy, ‘Nederland in de jaren dertig’, 229.

³² Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 120.

³³ De Rooy, ‘Nederland in de jaren dertig’, 228.

al in de jaren twintig aansluiting miste op andere landen wat betreft industriële en technologische ontwikkeling.³⁴ Klemann betoogt dat de economische problemen ook voortkwamen uit de economische situatie van Duitsland. De schuldencrisis dwong Duitsland in 1931 deviezenbeperkingen op te leggen, waardoor de contacten met Nederland tot de bezetting van 1940 door monetaire problemen onder druk kwamen te staan.³⁵ Tussen 1928 en 1934 viel de totale Duitse invoer met 68 procent terug, met onder meer ernstige gevolgen voor de Nederlandse handel en het haven- en doorvoerkeer.³⁶

De paradox van politieke ontevredenheid en stabiliteit

De economische omstandigheden van de jaren dertig vormden volgens historicus Frank van Vree de voedingsbodem voor de meest uiteenlopende opvattingen. Daarmee beschouwt Van Vree de jaren dertig als politiek onrustig.³⁷ De Jonge betoogt hetzelfde. Zo stelt hij dat Nederland in de jaren dertig niet buiten een algemene, politieke en geestelijke crisis bleef. Hiervoor hanteert hij de begrippen grote crisis en kleine crisis. Met de grote crisis bedoelt hij de ontwikkeling die de “ideële grondslagen der democratie” aantastte.³⁸ In de tweede helft van de negentiende eeuw heerste het vooruitgangsgeloof, maar deze maakte in de jaren dertig plaats voor overtuigingen dat de mens geen rationeel wezen is en er van vrijheid en gelijkheid geen sprake was.³⁹ De kleine crisis richtte zich volgens De Jonge meer op het praktisch-politieke vlak. Het functioneren van de parlementaire democratie wekte in toenemende mate ontevredenheid. Een achterblijven van staatsinstellingen, bureaucratisering en toeneming van de staatstaak zorgde voor een afstand tussen parlement en volk.⁴⁰ Dat er een veelheid aan partijen was - zo deden er bij de verkiezingen van 1933 54 partijen mee - wijt Blom aan het feit dat Nederland in de jaren dertig het best getypeerd kan worden als “burgerlijk-verzuild”.⁴¹ Verzuild was Nederland omdat er in de jaren dertig vier grote zuilen waren: een katholieke, een orthodox-protestante, een sociaal-democratische en een neutrale/liberale.⁴² Deze verzuiling

³⁴ Ibidem, 234.

³⁵ Hein A.M. Klemann, ‘Wirtschaftliche Verflechtung im Schatten zweier Kriege 1914-1940’, in Hein A.M. Klemann e.a., *Deutschland und die Niederlande. Wirtschaftsbeziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Münster 2009) 19-45, aldaar 36.

³⁶ Klemann, ‘Wirtschaftliche Verflechtung im Schatten zweier Kriege 1914-1940’, 36.

³⁷ F. van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939: Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989) 17.

³⁸ A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Assen 1968) 1-27.

³⁹ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 6.

⁴⁰ Ibidem, 6.

⁴¹ Ibidem, 8.

⁴² Ibidem, 9.

was zo sterk, dat je volgens historicus Ivo Schöffer “slechts een minuut met iemand hoefde te spreken en je wist dat die ander christelijk, rooms, liberaal of socialist was”.⁴³ Naast de vier grote zuilen moet er gesproken worden over mini-zuilen, waaronder een minizuil van nationaalsocialisten en van communisten.⁴⁴ Hoewel dit mini-zuilen waren, stelt historicus James Kennedy dat hun invloed vaak omvangrijker was dan hun geringe grootte deed vermoeden.⁴⁵ Dit kwam deels door de strijdvaardigheid van hun leidende politici en deels omdat zij in steden als Amsterdam een politieke macht vormden waar de gevestigde partijen rekening mee moesten houden.⁴⁶

Ondanks de politieke onrust zijn er ook redenen om te betogen dat er juist sprake was van politieke stabiliteit, die volgens politicoloog Hans Daalder te wijten is aan een bestuurlijke verdraagzaamheid.⁴⁷ Aangezien geen enkele zuil over een meerderheid in de samenleving beschikte, was samenwerking geboden. Typerend voor de jaren dertig was ook de volgzaamheid van de kiezer.⁴⁸ Dit blijkt volgens Vossen onder andere uit het feit dat er in de jaren dertig nauwelijks verschuivingen zichtbaar waren in stemgedrag.⁴⁹ Ook op regeeringsniveau was er sprake van een grote mate van continuïteit. De confessionele partijen, RKSP, ARP en CHU, hadden de macht stevig in handen en deelden die alleen in de jaren dertig korte tijd met de liberale Vrijzinnig-Democratisch Bond (VDB) en de Liberale Staatspartij (LSP).⁵⁰

Angstige neutraliteitspolitiek

Vanaf de tweede helft van de jaren dertig ging het niet langer over de waarde van de democratie als zodanig, maar over het behoud van de nationale zelfstandigheid, te wijten aan de groeiende vrees voor Duitsland.⁵¹ Aangezien Duitsland formeel een bevriende staat was, kon moeilijk in alle openhartigheid kritiek worden geleverd op Duitsland.⁵² Van de regeringspartijen heeft alleen de VDB in haar verkiezingsprogramma's gewezen op het gevaar van Hitler-Duitsland.

⁴³ I. Schöffer, 'De Nederlandse confessionele partijen 1918-1938', in Scholten e.a., *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen* (Utrecht 1968) 41-60, aldaar 54.

⁴⁴ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 12.

⁴⁵ James Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018) 311.

⁴⁶ Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 312.

⁴⁷ H. Daalder, 'Political elites and democratization: pluralism and segmentation in the Netherlands (1848-1940)', in C.B. Wels e.a., *Vaderlands verleden in eenvoud* (Den Haag 1980) 162-187, aldaar 162-165.

⁴⁸ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 11.

⁴⁹ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 15.

⁵⁰ *Ibidem*, 16.

⁵¹ Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* (Amsterdam 2016) 197-280, aldaar 248.

⁵² De Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', 248.

Zo werd er in 1933 geschreven: “Rechtstreeks sturen op de vernietiging van de parlementaire democratie [...] de Hitlerianen, die wij tegenwoordig naar het Italiaansche voorbeeld fascistena noemen”.⁵³ Zoals in de inleiding gesteld is, heeft naast de CPN ook de SDAP gewezen op het gevaar dat van Hitler-Duitsland uitging, maar deze partij behoorde niet tot de regering.

Dat Nederland een voorzichtige houding innam ten opzichte van Duitsland, heeft volgens De Rooy bovendien alles te maken met het feit dat Colijn ervan uitging dat Nederland afhankelijk was van een economisch sterk Duitsland. Pekelder stelt dan ook dat Nederland om die reden forse kritiek had op de bepalingen die Duitsland met de Vrede van Versailles opgelegd kreeg, omdat ze uit eigen belang vreesde voor blijvende economische stagnatie van het Duitse achterland.⁵⁴ De buitenlandse politiek van Duitsland werd in de loop van de jaren dertig steeds agressiever, terwijl ook de economische politiek van dat land voor Nederland, zoals eerder is gebleken, steeds ongunstiger werd.⁵⁵ Daarom werd het Hitler-regime in Nederland met veel reserves ontvangen, maar publiekelijk hield de regering zich op de vlakte om de toch al moeizame handelsrelatie met het Duitse achterland niet verder te belasten.⁵⁶

Het lukte Nederland volgens Blom om de neutraliteits- of zelfstandigheidspolitiek zorgvuldig te handhaven.⁵⁷ Desondanks verhoogde Colijn de uitgaven voor defensie in deze periode, hoewel hij bleef hopen dat Nederland aan de dreigende oorlog zou ontkomen. Dit is volgens De Rooy een teken dat Colijn de kracht van de Duitse oorlogseconomie onderschatte.⁵⁸ Een nuancering maakt De Rooy door te stellen dat Colijn niet als naïef beschouwd kan worden, omdat hij drie jaar voordat Hitler in het westen een oorlog begon, het leger al in een betere staat bracht. Gaf Nederland in 1935 76 miljoen gulden uit aan defensie, in 1938 was dit bedrag verdubbeld tot 152 miljoen.⁵⁹ Wielenga stelt dat dit niet veel effect had, aangezien de gevolgen van jarenlange bezuinigingen niet in korte tijd ongedaan gemaakt konden worden, omdat Nederland niet over een eigen bewapeningsindustrie beschikte en er op de internationale wapenmarkt sprake was van een toenemende vraag en dito schaarste.⁶⁰

⁵³ VDB, *Verkiezingsprogramma 1933*,

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/318/7/VDB%20Verkiezingsmanifest%201933.pdf> (16 juni 2023).

⁵⁴ Pekelder, ‘Nederland en de Duitse kwestie’, 68.

⁵⁵ De Rooy, ‘Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949’, 240.

⁵⁶ Pekelder, ‘Nederland en de Duitse kwestie’, 69.

⁵⁷ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 6.

⁵⁸ De Rooy, ‘Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949’, 240.

⁵⁹ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 135.

⁶⁰ *Ibidem*, 135.

Een kritische Nederlandse pers

De meeste Nederlanders hadden na het midden van de jaren 1930 weinig vertrouwen meer in Hitlers betuigingen van respect voor de Nederlandse neutraliteit en ook de staatsterreur in Duitsland kreeg in Nederland steeds meer kritiek.⁶¹ Een belangrijk onderdeel van de neutraliteitspolitiek van de Nederlandse regering was er echter op gericht het nazibewind in Berlijn niet te irriteren. Dat betekende in de eerste plaats het vermijden van uitspraken die zouden wijzen op antipathie ten opzichte van het nationaalsocialistische Duitsland.⁶² Van negatieve berichtgeving in de pers was echter nadrukkelijk sprake. Veel kranten, waaronder het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* hadden Joodse hoofdredacteurs en bovendien veel Joodse journalisten in dienst. Hagen stelt dat zij al vroeg in de jaren dertig bezorgd waren over het antisemitisme in Duitsland, dat zou kunnen “overslaan naar andere landen in Europa”.⁶³ Van Vree stelt dat de ontwikkelingen in Duitsland dan ook met grote aandacht werden gevolgd.⁶⁴ Meer dan de helft van het buitenlandse nieuws in onder meer *De Maasbode* en *Het Volk* hadden betrekking op Hitler-Duitsland.⁶⁵ In *Het Volk* werd Duitsland bijvoorbeeld weggezet als “het nieuwe Rijk der Duisternis” en werd gesproken over “De leugen is Hitlers waarmerk”.⁶⁶

Historicus Paul Stoop betoogt dat door de regering geprobeerd werd om langs diplomatieke weg op te treden tegen negatieve berichtgeving.⁶⁷ Dat de regering zo optrad komt volgens Van Vree door de angst die ze had voor economische en mogelijk ook militaire repercussies.⁶⁸ Volgens Wielenga is het redactionele beleid in een aantal gevallen daadwerkelijk beïnvloed geweest. Zo zou de regering in 1936 een rol hebben gespeeld bij het vertrek van de kritische redacteur Marcus van Blankenstein bij de *NRC*, waarna de kranten gematigder over nazi-Duitsland gingen berichten.⁶⁹ Hoewel niet de gehele pers zich tegen Duitsland verzette, lieten toonaangevende Nederlandse kranten, ondanks de oproep tot terughoudendheid, nog altijd geen twijfel bestaan over de aard van het nationaalsocialisme.⁷⁰

⁶¹ Pekelder, ‘Nederland en de Duitse kwestie’, 69.

⁶² Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 136.

⁶³ Hagen, *Dubbel zondebok*, 14.

⁶⁴ Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939*, 225.

⁶⁵ Ten Cate, ‘*De mannen van de daad*’ en Duitsland, 152.

⁶⁶ Ibidem, 152.

⁶⁷ P. Stoop, *Kommunikation und Politik – Niederländische Presse unter Druck. Deutsche Auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940* (München 2017) 120.

⁶⁸ Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939*, 254.

⁶⁹ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 136.

⁷⁰ Ibidem, 137.

Deelconclusie

Nederland kende roerige jaren dertig, die voornamelijk te wijten zijn aan de diepe economische crisis. Bovendien bestond er ontevredenheid over de parlementaire democratie, wat zich onder andere vertaalde in een veelheid aan partijen. Toch was er ook sprake van stabiliteit, wat blijkt uit continuïteit op regeringsniveau en het nauwelijks veranderde stemgedrag in de loop der jaren. Tijdens de jaren dertig probeerde Nederland haar neutraliteitspolitiek tegenover Duitsland te handhaven, enerzijds vanwege de economische betrekkingen, anderzijds uit angst voor het betrokken raken bij een nieuwe oorlog. De regering bleef, hoewel er wel in defensie werd geïnvesteerd, terughoudend in het verspreiden van negatieve berichtgeving over Hitler-Duitsland. Kritiek kwam daarom voornamelijk vanuit de pers, hoewel zij hier voor een deel door de regering in beperkt werden. In lijn met De Rooy kan gesteld worden dat het sociaaleconomische beleid in de jaren dertig te kortzichtig was en het buitenlandse beleid gebaseerd op illusies, met een onderschatting van het nationaalsocialistische gevaar.⁷¹

In het volgende hoofdstuk wordt de achtergrond van de CPN binnen deze Nederlandse context onderzocht, evenals haar plaats in een internationale context.

⁷¹ De Rooy, 'Nederland in de jaren dertig', 225.

Hoofdstuk 2: De CPN in nationale en internationale context

Voor het duiden van de houding van de CPN ten opzichte van Hitler-Duitsland, is het van belang de plaats van de CPN niet alleen in de hiervoor beschreven Nederlandse context te plaatsen, maar bovendien in internationale context, waar ze deel uitmaakte van de Komintern. Welke plaats nam de partij in binnen- en buitenland in? Welke standpunten droeg ze uit?

Achtergrond en standpunten van de CPN

De oorsprong van de CPN ligt in een scheuring van het socialisme, de SDAP, in Nederland. Volgens De Jonge ging hieraan een bijna tien jaar durende interne partijstrijd vooraf. Deze was ontstaan door onenigheid tussen de SDAP onder leiding van Pieter Jelles Troelstra aan de ene kant en David Wijnkoop, Willem van Ravesteyn en Jan Ceton aan de andere kant en ging over de te volgen parlementaire tactiek.⁷² De ‘marxistische preciezen’, zoals de drie ook wel genoemd werden, konden de burgerlijke partijen in tegenstelling tot de SDAP niet anders zien dan als een anti-arbeidersfront en om die reden wilde de CPN geen toenadering tot deze partijen.⁷³ De CPN kan het best getypeerd worden als revolutionair-marxistisch, omdat ze door middel van een revolutie een socialistische samenleving tot stand wilde brengen.⁷⁴ Daarentegen kan de SDAP als reformistisch bestempeld worden, aangezien zij wel een socialistische samenleving wilde, maar dit via parlementaire weg wilde bereiken.⁷⁵

In 1909 werden Wijnkoop, Van Ravesteyn en Ceton na verdere onenigheid uit de SDAP geroyeerd.⁷⁶ Als gevolg daarvan traden zo’n 400 marxisten eveneens uit de partij en richtten in maart 1909 de Sociaal-Democratische Partij (SDP) op.⁷⁷ Met de nieuwe partij wilde het driemanschap “weerstand bieden aan de macht van de grote bezitters, deze beperken en ten slotte vervangen door de politieke macht van de werkers, die het grote bezit zal onteigenen en de productie in handen zal brengen van de gemeenschap”.⁷⁸

De jaren twintig stonden in het teken van de Eerste Wereldoorlog en de Russische Oktoberrevolutie. Tijdens deze jaren riep de partij, die vanaf 1917 haar naam veranderde in Communistische Partij Holland (CPH), vooral op tot strijd voor concretere eisen zoals de

⁷² De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 14.

⁷³ *Ibidem*, 14.

⁷⁴ Ernest Mandel, ‘De marxistische opvatting over revolutie en contrarevolutie’ (versie april 2005), <https://www.marxists.org/nederlands/mandel/1989/1989contrarevolutie.htm> (16 juni 2023).

⁷⁵ Mandel, ‘De marxistische opvatting over revolutie en contrarevolutie’ (16 juni 2023).

⁷⁶ De Jonge, ‘Het communisme in Nederland: op weg naar het einde?’, 558.

⁷⁷ *Ibidem*, 558.

⁷⁸ Communistische Partij van Nederland, *Vijftig jaar CPN, 1919-1969* (Amsterdam 1969) 3.

doorbetaling van het loon van de gemobiliseerden en van arbeiders die door de oorlog werkloos geworden waren.⁷⁹

De jaren dertig waren voor de CPH volgens De Jonge een glansperiode, aangezien ze vroegere aanhangers van de sociaaldemocratie aan zich wist te binden.⁸⁰ Tijdens dit decennium kende de CPH tot 1934 een extremistische periode en vervolgens tot 1939 een gematigde.⁸¹ In 1933 behaalde de partij 3,2 procent van de stemmen, wat neerkomt op vier zetels.⁸² Tijdens de extremistische periode voerde de CPH volgens De Jonge een politiek die erop gericht scheen alles en iedereen tegen haar in het harnas te jagen.⁸³ Dit bleek onder meer uit de bestrijding van godsdienst en in het bijzonder van het christendom.⁸⁴ Zo stond in het verkiezingsprogramma van 1933 een “Verbod van godsdienstonderwijs in de scholen aan leerlingen beneden 18 jaar”.⁸⁵ Het meest typerend was echter wel de krachtige bestrijding van de SDAP, omdat ze de overgang van het kapitalisme naar het socialisme niet door middel van revolutie, maar via bestaande politieke structuren tot stand wilde brengen.⁸⁶

Dat de CPH juist in haar extremistische periode zo succesvol was, komt volgens De Jonge doordat de omstandigheden haar gunstig waren. Zo wisten de partijleiders actief en handig te reageren op wat er aan ontevredenheid onder de bevolking leefde en had de partij een belangrijke organiserende rol bij onder andere de Twentse textielstaking van 1932 en de Amsterdamse stukadoorsstaking van 1933.⁸⁷

De strijd tegen het fascisme was een centraal punt voor de CPH. Echter beoordeelden de communisten en dan met name de Sovjet-Unie, het nationaalsocialisme verkeerd. De heersende gedachte was dat Hitlers regime van korte duur zou zijn.⁸⁸ Pas na een jaar Hitlerbewind besepte de Sovjet-Unie dat het fascisme in essentie slechter was dan de parlementaire staatsvorm.⁸⁹ Dit is door voormalig CPN-lid Paul de Groot bevestigd: “Tot dusver was het een besliste stelling van het communisme geweest dat de burgerlijke democratie de voornaamste hinderpaal was voor de socialistische revolutie. Maar het fascisme vernietigde niet alleen de overblijfselen van de rechten van de volksmassa’s, maar brak ook het parlementaire systeem

⁷⁹ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 27.

⁸⁰ Ibidem, 54.

⁸¹ Ibidem, 54.

⁸² G. Voerman. en J. Wormer, ‘De CPN in cijfers’, in Margreet Schrevel e.a., *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam 1997) 161-171, aldaar 164.

⁸³ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 55.

⁸⁴ F. Goudzwaard, *De Communistische Partij Nederland: vóór, tijdens en ná den oorlog* (Rotterdam 1946) 30.

⁸⁵ CPH, *Verkiezingsprogramma 1933* (16 juni 2023).

⁸⁶ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 56.

⁸⁷ Ibidem, 60.

⁸⁸ Ibidem, 60.

⁸⁹ Ibidem, 60.

tot op de grond af”.⁹⁰ Voor de CPH was dit de aanleiding om een gematigdere koers te gaan varen. De nieuwe koers bleek onder meer uit het loslaten van de bestrijding van godsdienst en de toenadering die gezocht werd tot de SDAP.⁹¹ Kenmerkend voor het nationale karakter van de partij is de nieuwe partijnaam die in 1935 werd aangenomen: Communistische Partij Nederland (CPN).⁹²

Het streven naar collectieve veiligheid ging voor de CPN gepaard met een oproep tot zuivering van leger, vloot en politie van fascistische elementen en een verbod van fascistische organisaties en richtte zich daardoor ook op de NSB.⁹³ Volgens de CPN moest het gehele Nederlandse volk, dat de vrijheid en de onafhankelijkheid van Nederland liefhad, zich als één man tegen het landverraderlijke fascisme keren en vond de partij, hoewel ze het pacifisme niet losliet, dat Nederland haar neutraliteit moest opgeven.⁹⁴ Hier week de CPN dus af van de politieke koers van Colijn, die de neutraliteit graag wilde behouden. Ondanks haar inzet in de periode 1935-1939, bleef de massa-aanhang van de CPN achter, te wijten aan een sfeer van moedeloosheid die de revolutionaire stemming van voorafgaande jaren was gaan vervangen.⁹⁵

Onderdanig aan de Komintern

De geschiedenis van de CPN kan niet begrepen worden zonder haar plaats in internationale context te bezien. De oorsprong van de CPN was dan wel zuiver Nederlands, in feite was zij tijdens haar bestaan niets anders dan een speelbal van de Komintern. Al op 23 oktober 1920 sloten ruim duizend Nederlanders zich aan bij de in Moskou gevestigde Komintern.⁹⁶ Een van de duidelijke voorwaarden voor toelating tot de Komintern was het openlijk uitspreken voor de omverwerping van het kapitalisme door middel van revolutie en instelling van een dictatuur van het proletariaat.⁹⁷ Samen met communistische partijen uit andere landen vormde de CPH een “sectie” van de Komintern, dat de besluiten van de Komintern-organen had uit te voeren.⁹⁸

De Jonge typeert de periode 1925-1930 als de “bolsjewisatie van de CPH, met de omvorming van de partij tot een geheel naar Russisch model ingerichte gedisciplineerde organisatie”.⁹⁹ Vanaf 1930 is de politiek van de CPH “geen origineel werk meer, maar als het

⁹⁰ Paul de Groot, *De dertiger jaren 1930-1935. Herinneringen en overdenkingen* (Amsterdam 1965) 158.

⁹¹ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 62.

⁹² Ibidem, 63.

⁹³ Ibidem, 63.

⁹⁴ Communistische Partij van Nederland, *Mussert* (Amsterdam 1936) 24.

⁹⁵ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 65.

⁹⁶ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 4.

⁹⁷ Ibidem, 4.

⁹⁸ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 55.

⁹⁹ Ibidem, 53.

ware de vertaling-in-het-Nederlands van Russische directieven”.¹⁰⁰ Dit is door Van Ravensteyn ondersteund, als hij spreekt over de mislukte poging om een onafhankelijke communistische partij in Nederland te stichten, doordat Moskou haar niet dulde en “voortaan nog slechts partijen in alle landen wenschte, die willooze werktuigen waren in handen van het Kremlin”.¹⁰¹ Volgens Voerman blijkt dit onder andere uit het feit dat de leden van de CPH in *De Tribune* soms in het Russisch werden toegesproken.¹⁰² Ook werden partijleiders vervangen die zich in de ogen van de Komintern niet voldoende loyaal hadden gedragen.¹⁰³

Ondanks de grote invloed van de Komintern beschouwde deze de CPN niet als van doorslaggevend belang voor de wereldrevolutie, onder meer door haar geringe electorale omvang en ledental. Bovendien kon de CPN met regelmaat op het commentaar rekenen, dat “fouten en zwakten geen toevallige verschijnselen zijn”.¹⁰⁴ Toch was Nederland in de ogen van Moskou niet onbelangrijk. Het koloniale bezit en dan met name Indonesië, gaf de CPH een meerwaarde, aangezien zij een betrouwbare schakel vormde in het onderhouden van de contacten met Indonesië.¹⁰⁵ De Sovjet-Unie hechtte veel waarde aan Indonesië, omdat het een voorportaal kon zijn voor de verspreiding van de wereldrevolutie op het Aziatische continent.¹⁰⁶

Internationaal front tegen het fascisme

Zoals geciteerd in het werk van Verrips, werd de CPN in 1935 door de Komintern verweten het fascistische gevaar ernstig te onderschatten: “Onder de situatie van een verscherping van een offensief der fascistten over de gehele linie, babbelden de Nederlandse kameraden gemoedelijk, maar onkritisch over de toestand van hun partij en haar activiteit”.¹⁰⁷ Dat is enigszins opmerkelijk, aangezien zoals eerder gesteld, het aanvankelijk juist de Sovjet-Unie onder Stalin was die het gevaar van Hitler-Duitsland onderschatte.

Interessant zijn de conclusies die historicus Haslam trekt. Hij stelt dat veel historici over het hoofd zien dat de opkomst van het fascisme in belangrijke mate veroorzaakt is door het communisme. Veel westerse landen waren niet bezig met de dreiging die uitging van het fascisme, maar veelmeer met de dreiging van het communisme.¹⁰⁸ Zo verklaart de angst voor

¹⁰⁰ Ibidem, 53.

¹⁰¹ W. van Ravensteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907-1925* (Amsterdam 1948) 239.

¹⁰² Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 436.

¹⁰³ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 8.

¹⁰⁴ Ibidem, 37.

¹⁰⁵ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 450.

¹⁰⁶ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 34.

¹⁰⁷ Ibidem, 41.

¹⁰⁸ Jonathan Haslam, *The Spectre of War. International Communism and the Origins of World War II* (Princeton/Oxford 2021) 8-9.

het communisme de onwil van Groot-Brittannië om in de jaren dertig een veiligheidsregeling met de Sovjet-Unie na te streven en de voorkeur te geven aan verzoening met Hitler.¹⁰⁹

Om deze reden was de strijd tegen het fascisme voor de internationale communistische gemeenschap extra moeilijk. Desalniettemin werd tot deze strijd tijdens het Zevende Wereldcongres in 1935 krachtig opgeroepen, aangezien werd besloten dat alle antifascisten een eenheidsfront moesten vormen tegen het fascisme.¹¹⁰ De strijd tegen het fascisme werd voor de Komintern een identiteit bovenop de revolutionaire roeping.¹¹¹ Het eenheidsfront moest de agressieve plannen van Hitler-Duitsland tegengaan en een systeem van collectieve veiligheid opbouwen.¹¹² Verder riep het congres haar leden op om deel te nemen aan de activiteiten van fascistische organisaties, om ze zo van binnenuit te ondermijnen.¹¹³ In 1939 kreeg de CPN zowaar een compliment dat het “de juiste politieke koers van verdediging van de onafhankelijkheid van het land tegenover de fascistische agressor van buitenaf en het fascisme in eigen land slechts formeel heeft overgenomen”.¹¹⁴

Plaats in de Nederlandse politiek

Binnen de Nederlandse politiek was de CPN een kleine partij – met vier zetels in 1933 en drie zetels in 1937 – en stond bovendien bekend als een links-extremistische “minizuil”.¹¹⁵ Onder meer door haar onderschikking aan de Komintern was ze een “geïsoleerd en gewantrouwd buitenbeentje”.¹¹⁶ Vossen stelt dat de communisten werden gezien als “gevaarlijke revolutionairen die het ressentiment van de verpauperden trachtten te gebruiken voor de verwezenlijking van een verwerpelijk geacht ideaal uit de verre, barbaarse Sovjet-Unie”.¹¹⁷ Dit zorgde er volgens Verrips voor dat de CPN “van staatwege werd bestreden”.¹¹⁸

Dat het communisme als grootste bedreiging van de bestaande orde werd beschouwd, blijkt onder meer uit het feit dat de CPN het voornaamste doelwit van de activiteiten van de Centrale Inlichtingendienst vormde.¹¹⁹ Dat de kleine communistische partij zo intensief in de gaten werd gehouden, illustreert volgens Vossen zowel de onzekerheid als de vijandigheid

¹⁰⁹ Haslam, *The Spectre of War*, 10.

¹¹⁰ Tim Rees e.a., *International communism and the communist international 1919-1943*, 6.

¹¹¹ Pons, ‘General Introduction’, 11-12.

¹¹² Alexander Vatlin en Stephen A. Smith, ‘The Comintern’, 192.

¹¹³ Ibidem, 192.

¹¹⁴ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 59.

¹¹⁵ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 21.

¹¹⁶ De Jonge, ‘Het communisme in Nederland: op weg naar het einde?’, aldaar 557.

¹¹⁷ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 148-149.

¹¹⁸ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 8.

¹¹⁹ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 148.

waarmee de CPN werd gadeslagen.¹²⁰ Overigens vormde de vijandige houding van de buitenwereld juist een stimulans voor de CPN om de saamhorigheid binnen de communistische gemeenschap te versterken.¹²¹ Desondanks leidde de politiek van de CPN zoals gesteld niet tot grote zetelwinst, onder meer doordat het voortduren van de economische crisis na 1933 niet tot een verdere radicalisering van de Nederlandse arbeidersklasse leidde.¹²² Ondanks alle activiteiten overheerste “een zekere moedeloze gelatenheid, berusting en aanvaarding van het noodlot”.¹²³

De grootste bedreiging in deze periode kwam dan ook niet van extreem-links, maar eerder van extreem-rechts en in het bijzonder van de NSB.¹²⁴ Omdat zij in de beginjaren zo hybride en vaag opereerde, met haar hameren op nationale eenheid, ordeherstel en sterk leiderschap, leek zij de spijker op de kop te slaan.¹²⁵ Volgens historicus Ernst Heinrich Kossmann was het fascisme juist daarom zo gevaarlijk, omdat het zich “vormloos en stelselloos ophield langs de vage grens van wat nog als een nationale vernieuwingsbeweging kon worden beschouwd”.¹²⁶ Desondanks werd de NSB in de jaren dertig niet als grootste gevaar gezien, maar leek een communistische revolutie voor velen gevaarlijker.¹²⁷ Dit is te verklaren aan de hand van de eerder genoemde angst voor een communistische wereldrevolutie, zoals beschreven door Haslam. Desondanks werden ook de activiteiten van de NSB onder toezicht geplaatst en vanaf 1933 was het voor beroepsmilitairen verboden lid te zijn of steun te verlenen aan fascistische organisaties.¹²⁸ Ook Colijn beschouwde de NSB als een gevaarlijke electorale concurrent, maar tegelijk ook als een fatsoenlijke en zeker geen staatsgevaarlijke organisatie.¹²⁹ Pas na sterke druk van de kant van het parlement, vooral vanuit de SDAP, was hij bereid om ook de NSB op de lijst van voor ambtenaren verboden verenigingen te plaatsen.¹³⁰

Deelconclusie

De CPN kende sinds haar oprichting een roerige geschiedenis. Er was niet alleen sprake van interne partijstrijd, maar ook in de Nederlandse politiek was ze een geïsoleerd en gewantrouwd

¹²⁰ Ibidem, 148.

¹²¹ Ibidem, 150.

¹²² Ibidem, 162.

¹²³ Ibidem, 162.

¹²⁴ Ibidem, 162.

¹²⁵ Ibidem, 162.

¹²⁶ Ernst Kossmann, *Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam 2001) 95.

¹²⁷ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 180.

¹²⁸ Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Meppel 2009) 214.

¹²⁹ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 180.

¹³⁰ Ibidem, 180.

buitenbeentje dat vanuit de overheid bestreden werd. Zoals De Jonge terecht gesteld heeft, voerde de CPN tot midden 1934 een ultra-radical politiek, gekenmerkt door haar inspelen op de grote economische crisis, het bestrijden van het christendom en het afwijzen van de parlementaire democratie. Daarna schakelde zij over op een gematigde politiek van “eenheid tegen het fascisme”.¹³¹ Deze politiek voerde ze ook wegens onderdanigheid aan de Komintern. Zowel in Nederland als internationaal gezien was de strijd tegen het fascisme niet eenvoudig, omdat het communisme lange tijd als groter gevaar werd beschouwd dan het fascisme.

In de volgende hoofdstukken zal blijken dat er desondanks vanuit de CPN een krachtige reactie kwam tegen het fascisme, waarbij in het derde hoofdstuk belangrijke gebeurtenissen uit de periode 1933-1936 centraal staan.

¹³¹ De Jonge, ‘Het communisme in Nederland: op weg naar het einde?’, aldaar 559.

Hoofdstuk 3: Houding van de CPN tegenover Hitler-Duitsland 1933-1936

In dit hoofdstuk wordt de reactie van de CPN ten opzichte van Hitler-Duitsland in de periode 1933-1936 geanalyseerd. Hierbij gaat het om gebeurtenissen als de Rijksdagbrand, het opsluiten tegenstanders, waaronder de communisten, evenals de Duitse herbewapening en de bezetting van het Rijnland.

De Rijksdagbrand

Op 27 februari 1933 ontstond er brand in het Duitse parlamentsgebouw in Berlijn, de Rijksdag en werd de Nederlandse communist Marinus van der Lubbe als dader opgepakt.¹³² Ter plaatse verklaarde hij dat de brandstichting zijn werk was en het begin moest zijn van een massale arbeidersopstand tegen de regering van Hitler.¹³³ Hitler en zijn NSDAP waren felle tegenstanders van het communisme. Dit blijkt onder meer uit het citaat dat door voormalig Duits schrijver Fritz Tobias (1912-2011) in zijn werk *Der Reichstagsbrand. Legende und Wirklichkeit* opgenomen is: “Es wäre vollkommen verkehrt, wenn jemand heute auf den Gedanken kommen sollte, der Bolschewismus sei ausgerottet und man könnte mit bürgerlicher Ruhe und Gelassenheit der Zukunft entgegenstehen. Nichts ist verkehrter als dieser Standpunkt“.¹³⁴ Volgens de nazi's moest de Rijksdagbrand een inleiding zijn tot een communistische opstand.¹³⁵

Onder historici is de Rijksdagbrand een van de meest controversiële thema's uit de geschiedenis. Decennialang was de heersende gedachte dat Van der Lubbe een “geslachtofferd werktuig van de nazi's” was.¹³⁶ Een kentering hierin kwam toen Tobias in 1962 zijn eerder genoemde werk publiceerde. Tobias bevestigde de verklaring die Van der Lubbe had afgelegd en wees medeplichtigheid van de nazi's af.¹³⁷ Ook historicus Ian Kershaw stelt dat Van der Lubbe alleen gehandeld heeft, omdat de brandstichting voor hem een protest was tegen het kapitalisme en de regering.¹³⁸ Er zijn echter ook historici die de juistheid van deze these in twijfel trekken. Een van deze historici is Benjamin Hett. In zijn boek *Burning the Reichstag*

¹³² Robin te Slaa, ‘Het rookgordijn rond Rinus van der Lubbe is nog intact’, *NRC*, 18 april 2014.

¹³³ Te Slaa, ‘Het rookgordijn rond Rinus van der Lubbe is nog intact’.

¹³⁴ Fritz Tobias, *Der Reichstagsbrand. Legende und Wirklichkeit* (Rastatt/Baden 1962) 134.

¹³⁵ Te Slaa, ‘Het rookgordijn rond Rinus van der Lubbe is nog intact’.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Tobias, *Der Reichstagsbrand*, 6.

¹³⁸ Ian Kershaw, *Hitler. Profiles in Power* (Abingdon 2013) 67.

schrijft hij dat het, gezien de omvang van de brand en de hoeveelheid tijd die nodig zou zijn om de Rijksdag in brand te steken, onmogelijk is dat Van der Lubbe alleen gehandeld heeft.¹³⁹

Voor de CPH was het allerminst de vraag wie er achter de Rijksdagbrand zou zitten en de partij kwam dan ook met krachtige reacties tegen Hitler-Duitsland. Al op 28 februari publiceerde *De Tribune* een groot artikel op de voorpagina, met als kop ‘Rijksdaggebouw in vlammen. Hitlerdictatuur gebruikt de brand als ongehoorde provocatie’.¹⁴⁰ In dit artikel wilde de CPH allereerst ontkrachten dat Van der Lubbe deel uitmaakte van de communistische partij: “De Berlijnsche politie beweert dat Van de Lubbe lid zou zijn van de C.P.H. Bij ingewonnen informaties blijkt, dat deze Van de Lubbe een vijand van de Communistische Partij is, die talloze malen tegen haar en haar politiek is opgetreden, nadat hij uit de rijen der Communistische beweging wegens provocatorische handelingen was uitgesloten”.¹⁴¹

Verder stelde de CPH in dit artikel dat het feit dat de ‘dader’ zo snel werd gearresteerd, wijst op provocatie. Vooral ook omdat “M. v.d. Lubbe in het bezit bleek te zijn van een kaart der CPH en een onmiddellijke bekentenis aflegde”.¹⁴² De Rijksdagbrand was volgens de CPH het werk van de Hitler-regering, die “voor geen enkel middel terugdeinst om te trachten haar bloedige dictatuur te verscherpen”.¹⁴³ Ook de eerder genoemde Georgi Dimitrov verklaarde al vanaf het begin dat “alleen een gek of vijanden van het communisme de hand in het drama van de Rijksdagbrand konden hebben”.¹⁴⁴

Dat de brand veel impact heeft gehad op de CPH blijkt uit het feit dat in de week van de brand en daarna de voorpagina van de krant grotendeels gevuld was met nieuws over ‘het fascistische Duitsland’ en de gebeurtenis gelinkt is aan de verkiezingen van 5 maart 1933: “Thans woedt de fascistische dictatuur in volle scherpste en beheerscht de verkiezingen, waarvan de uitslag onder vollen druk van dit feit zal staan”.¹⁴⁵ En verder: “Ondanks de eene noodverordening na de andere, gelukt het de Hitler-dictatuur niet, de strijd der arbeiders noch de Communistische partij te vernietigen”.¹⁴⁶ Vanuit dit perspectief werd ook de uitslag van de verkiezingen aangekondigd. Op 6 maart 1933 stond groot op de voorpagina van *De Tribune*: “Bijna vijf miljoen stemmen voor het communisme! Hitlers plan mislukt. Ondanks terreur en

¹³⁹ Benjamin Hett, *Burning the Reichstag. An Investigation into the Third Reich's Enduring Mystery* (Oxford 2014) 318-322.

¹⁴⁰ ‘Rijksdaggebouw in vlammen. Hitlerdictatuur gebruikt de brand als ongehoorde provocatie’, *De Tribune*, 28 februari 1933, 1.

¹⁴¹ ‘Rijksdaggebouw in vlammen’, *De Tribune*, 1.

¹⁴² *Ibidem*, 1.

¹⁴³ *Ibidem*, 1.

¹⁴⁴ Gerard Vanter, ‘Brieven en aantekeningen van Dimitrof’, in Ko Beuzemaker e.a., *Kommunisme 1* (1935) 360-363, aldaar 361.

¹⁴⁵ ‘Verbodsterreur in geheel Duitschland!’, *De Tribune*, 2 maart 1933, 1.

¹⁴⁶ ‘Verbodsterreur in geheel Duitschland!’, *De Tribune*, 1.

provocatie”.¹⁴⁷ Desondanks stond voor de CPH vast dat het fascisme in Duitsland steeds meer voet aan de grond zou krijgen: “De strijd tegen Hitler is een harde strijd en die strijd begint pas”.¹⁴⁸

De CPH reageerde ook op de houding van de Nederlandse regering en binnenlandse en buitenlandse kranten. Voor de buitenlandse kranten was de CPH relatief mild: “In vele buitenlandsche kranten wordt erkend, dat de heele zaak een doortrapte fascistische provocatie is, om voor de verkiezingen stemming te maken, door terreur de actie onmogelijk te maken en een meerderheid te verzekeren”.¹⁴⁹ Over de houding van de Nederlandse pers was ze echter verre van mild: “*Het Handelsblad*, het blad der ondernemers, plaats zich vierkant achter de fascistische bloed-dictatuur. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* houdt een slag om den arm, maar zegt, dat het toch in de politiek der communisten ligt. De *Telegraaf* hitst op, maar men hoort eenige tonen van twijfel”.¹⁵⁰ Kritisch was de CPH ook op de Nederlandse regering, die volgens de partij nauwelijks stelling nam:

Wijnkoop heeft gistermiddag in de Kamer de minister van Buitenlandsche Zaken mondelinge vragen gesteld over de houding der Duitsche autoriteiten in verband met de arrestatie van v.d. Lubbe. Het schandaal deed zich hierbij voor dat de minister weigerde informatie aan de Kamer te geven. Zij ondersteunt openlijk de bloedige Hitler-dictatuur bij haar gewelddadig optreden tegen het communisme.¹⁵¹

Dat de Nederlandse regering zich op de oppervlakte hield over de Rijksdagbrand wordt bevestigd door het feit dat uit de Kamerhandelingen blijkt dat er vrijwel niet over deze kwestie gedebatteerd is in de Kamer en binnenlandse problemen en de kwestie Indonesië belangrijker werden geacht.

Opsluiten van tegenstanders

Hoewel het de vraag blijft wie er verantwoordelijk is geweest voor de Rijksdagbrand, is het duidelijk dat Hitler en zijn NSDAP ervan hebben geprofiteerd. Nadat de communisten de schuld kregen van de Rijksdagbrand, werden zij op allerlei manieren door de NSDAP geterroriseerd. Via een proces van *Gleichschaltung* werd de KPD niet alleen verboden, maar

¹⁴⁷ ‘Bijna vijf miljoen stemmen voor het communisme! Hitlers plan mislukt’, *De Tribune*, 6 maart 1933, 1.

¹⁴⁸ ‘Bijna vijf miljoen stemmen voor het communisme!’, *De Tribune*, 1.

¹⁴⁹ ‘Massademonstratie in de diamantbeurs’, *De Tribune*, 1 maart 1933, 1.

¹⁵⁰ ‘Massademonstratie in de diamantbeurs’, *De Tribune*, 1.

¹⁵¹ *Ibidem*, 1.

nam het intimideren van communisten ook een steeds heviger vorm aan. In de jaren die volgden werden tienduizenden gevangenen gearresteerd en in concentratiekampen ondergebracht.¹⁵² Een reactie van de CPH bleef niet uit en ze wond er geen doekjes om hoe ze naar Duitsland keek: “Duitsland wordt door de Hitler-dictatuur in een moord- en tuchthuis veranderd. Op den troon van het ‘derde rijk’ zitten moordenaars en brandstichters, zitten de knevelaars van de volksvrijheden en provocateurs. Het monster is losgebroken. En waar het gaat, is zijn weg geteekend met lijken van proletariërs, stroomt het bloed van de besten der arbeidersklasse”.¹⁵³ Het opsluiten van politieke tegenstanders is door de CPH ook gelinkt aan een dreigende oorlog: “Duizenden vijanden van het fascisme zijn gewond en gemarteld en worden nog elke dag afgeranseld, gevangen genomen en gekweld. Het nationaalsocialisme heeft het oorlogsgevaar in Europa op de spits gedreven. Hitler wapent zich, om in de kortste tijd de oorlog te beginnen”.¹⁵⁴

Vanwege de dreiging van het fascisme riep de CPH voortdurend op tot actie: “Aan ons, de Roode Hulp, het eenheidsfront tegen het fascisme, aan ons de plicht, de antifascistische strijdkracht te versterken en alle slachtoffers van het fascisme, die onze hulp behoeven, te helpen”.¹⁵⁵ Dit heeft onder meer geleid tot “antifascistische demonstraties, protestbewegingen en straatgevechten”.¹⁵⁶ In een ander artikel werd opgeroepen tot collecte voor de slachtoffers “der Hitler-terreur, de strijd voor het asylrecht voor de emigranten, het zenden van protest-resoluties aan Hitler en Goering en het organiseren van een machtige proletarische solidariteit met alle antifascisten”.¹⁵⁷

Interessant is dat er, net als over de Rijksdagbrand, nauwelijks Kamerhandelingen bestaan waarin het gaat over het opsluiten van Hitlers tegenstanders. Dit wekt het vermoeden dat de Nederlandse regering hier weinig aandacht aan besteed heeft. Gezien de eerder beschreven Nederlandse houding ten opzichte van Hitler-Duitsland is dit ook niet verwonderlijk, omdat de Nederlandse regering het bevriende staatshoofd niet voor het hoofd wilde stoten.¹⁵⁸ Toch was het verlenen van asielrecht voor politieke tegenstanders van Hitler iets waar Wijnkoop in de Tweede Kamer uitdrukkelijk voor pleitte. Hij stuitte echter op tegenstand van Josef van Schaik, minister van Justitie, die zich er niet in kon vinden dat

¹⁵² Gerd Schneider en Christiane Toyka-Seid, ‘Gleichschaltung’ (z.d.), <https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/das-junge-politik-lexikon/320425/gleichschaltung/> (16 juni 2023).

¹⁵³ ‘Elfduizend proletarische politieke gevangenen in gevaar!’, *De Tribune*, 16 maart 1933, 1.

¹⁵⁴ ‘Voor demonstraties en stakingen tegen ’t fascisme’, *De Tribune*, 17 mei 1933, 1.

¹⁵⁵ ‘Tegen de fascistische terreur in Duitsland’, *De Tribune*, 10 april 1933, 6.

¹⁵⁶ ‘Voor demonstraties en stakingen tegen ’t fascisme’, *De Tribune*, 1.

¹⁵⁷ ‘Helpt de slachtoffers der Hitler-terreur’, *De Tribune*, 6 juni 1933, 3.

¹⁵⁸ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 136.

“nagenoeg iedere vluchteling vrij binnenkomt”.¹⁵⁹ Opmerkelijk is dat de minister vooral in de communisten een groep zag waar voorzichtig mee omgegaan moest worden: “Vooral als het actieve politieke communisten zijn, mag zij die niet als ongevaarlijk beschouwen en dient zij het asylrecht met groote omzichtigheid te hanteeren”.¹⁶⁰ Behalve dat er nauwelijks over Hitler-Duitsland gesproken werd, is in lijn met het vorige hoofdstuk in dit debat opnieuw bevestigd dat het communisme in Nederland als een groter gevaar beschouwd werd dan het fascisme. Historicus Chris van der Heijden heeft hierover het volgende gezegd: “Links werd geassocieerd met alles wat eng en anders was”.¹⁶¹ Dat terwijl ‘links’ in Nederland niet veel voorstelde en er nooit een serieuze dreiging van de CPN uitging.¹⁶²

De Duitse herbewapening

Ook de Duitse herbewapening kon op flinke kritiek van de CPH rekenen. Deze herbewapening begon met Hitlers uittreden uit de Volkenbond begin 1933: “Aangezien de Duitse eisch van “Gleichberechtigung” niet spoedig genoeg tot zijn recht kwam, verliet het land den Volkenbond. Het kreeg voor herbewapening de handen vrij”.¹⁶³

Op 17 maart 1933 vermeldde *De Tribune*: “Heden op het oogenblik dat Duitschland getiranniseerd wordt door een nationalistisch fascisme, begint zij haar herbewapening ten uitvoer te brengen en een ernstig gevaar voor een aanstaanden oorlog te scheppen”.¹⁶⁴ In het tijdschrift *Politiek en Cultuur* is dit onderstreept: “Bovendien dreigt een nieuw gevaar; de oorlog! De herbewapening van Duitsland is het teken dat dit rijk zich tot de revanche voorbereidt en doet de Nederlandse arbeider gevoelen dat een verschrikkelijke moderne oorlog weer op de agenda staat”.¹⁶⁵ Hieruit blijkt dat de CPH in de Duitse herbewapening al vroeg een oorlogsgevaar zag.

Tegelijkertijd wilde de CPH duidelijk maken dat zij de enige was die dit serieus nam. Zo werd er in de krant van 26 mei stevige kritiek geuit op Alexander De Savornin Lohman, partijlid van de CHU, die erin zou geloven dat een oorlog alleen tot Oost-Europa beperkt zou blijven: “De Savornin Lohman heeft zich uitgelaten over den oorlog dreigend in Oost-Europa.

¹⁵⁹ *Verlag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1 maart 1935, vergadering 44, 1577.

¹⁶⁰ *Ibidem*, 1577.

¹⁶¹ Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001) 66.

¹⁶² Van der Heijden, *Grijs verleden*, 67.

¹⁶³ J.J.G. van Voorst tot Voorst, J.J.G., *De Duitse herbewapening* (Den Haag 1936) 6.

¹⁶⁴ ‘De Nazi-bedreiging’, *De Tribune*, 17 maart 1933, 3.

¹⁶⁵ A.G., ‘Eenheid van actie’, in Ko Beuzemaker e.a., *Kommunisme* 1 (1935) 121-128, aldaar 124.

Onze konklusie uit de vaststaande feiten is een geheel andere. Er is geen twijfel aan, dat de komst van Hitler een toenemend oorlogsgevaar in geheel Europa betekent en het Nederlandsche grondgebied tot oorlogsterrein zou maken”.¹⁶⁶ Een nuancering is dat niet elke politicus deze visie deelde. Zo stelde Willem van Lanschot namens de RKSP dat de herbewapening van Duitsland de internationale politiek volkomen veranderd heeft en het de plicht van Nederland zou zijn om mee te werken aan een eventueel gemeenschappelijk leger van de Volkenbond.¹⁶⁷ Desondanks hebben eerder genoemde auteurs als Ten Cate en De Rooy onderstreept dat er van de Nederlandse regering geen uitgesproken reactie kwam. Volgens De Rooy vond de regering de economische banden met Duitsland nog altijd belangrijker.¹⁶⁸ Ten Cate heeft hier aan toegevoegd dat Colijn vanaf 1935 wel ging investeren in defensie, maar bleef denken, of in ieder geval de illusie bleef wekken, dat Nederland buiten de oorlog zou kunnen blijven.¹⁶⁹

Duidelijk is dat de CPH een veel groter gevaar in de Duitse herbewapening zag dan de Nederlandse regering. Bovendien verweet ze de regering het gevaar te onderschatten en de Duitse herbewapening zelfs mogelijk te maken:

De Hollandsche bourgeoisie is bezig, SCHATTE TE VERDIENEN AAN DE HERBEWAPENING VAN DUITSCHLAND; en alle “sterke-mannen”-allures van de regeering-Colijn beletten het Duitse nationaal-socialistische niet, ZIJN POLITIEKE ORGANISATIE IN DIT LAND IN STAND TE HOUDEN, MILITAIR TE DRILLEN EN UIT TE BREIDEN!¹⁷⁰

Dat het de CPH ernst was blijkt wel uit de kapitale letters die gebruikt zijn. De volgende politieke conclusie werd getrokken:

We hebben te doen met een invloedrijke groepeerings van de Nederlandsche bourgeoisie, in industrie-, handelstransport- en bankwezen, die haar middelpunt in Rotterdam heeft en die met gouden banden gebonden en op leven en dood vereenigd is met de Duitse fascistische groote bourgeoisie en de Hitlerdictatuur. In de zin van het nationaal-socialistische program is dit niets anders dan de voorbereiding van de inlijving van Nederland bij het Derde Rijk.¹⁷¹

¹⁶⁶ ‘Internationaal front tegen Hitler, *De Tribune*, 16 mei 1933, 7.

¹⁶⁷ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 14 februari 1935, vergadering 26, 261.

¹⁶⁸ De Rooy, ‘Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949’, 240.

¹⁶⁹ Ten Cate, ‘*De mannen van de daad*’ en *Duitsland*, 169.

¹⁷⁰ ‘De 2e Internationale in dienst van het Fransche imperialisme’, *De Tribune*, 19 mei 1933, 7.

¹⁷¹ ‘Hitler en Holland’, *De Tribune*, 12 augustus 1933, 3.

Bezetting van het Rijnland

Het binnenvallen van het Rijnland in de vroege ochtend van 7 maart 1936 geldt als Hitlers eerste militaire actie. Op basis van de reacties op de Rijksdagbrand, het opsluiten van tegenstanders en de Duitse herbewapening is het aannemelijk dat de CPN opnieuw krachtig zou reageren nu er daadwerkelijk een militaire actie had plaatsgevonden. De verslaggeving in *De Tribune* maakt duidelijk dat dit ook het geval was. Nog dezelfde dag is geschreven: “Hedenochtend zijn de Duitse troepen het Rijnland binnengerukt. In Keulen heerst hierover grote opwinding. De ministeries van oorlog en propaganda ontkennen, dat de Duitse troepen Keulen zijn binnengerukt, maar zwijgen over andere gedeelten van het Rijnland”.¹⁷² En verder: “Alles wijst erop dat critieke situaties in zicht zijn, zowel in Azië als in Europa. En daarbij zal Nederland niet ongemoeid blijven”.¹⁷³ Wat de CPN hier concreet mee bedoelde, is in de krant van 9 maart uiteengezet. Daarin stelde de CPN dat het op dat moment nog te vroeg was om de volle betekenis van Hitlers eisen te bepalen, maar vanuit de optiek van de partij waren een aantal dingen in ieder geval duidelijk:

Ten eerste: dat de rede van den Duitsen dictator, zoals steeds, geheel en al gericht was tegen de Sowjet-Unie en tegen het communisme. Ten tweede: dat Hitler een nieuw verdrag aanbiedt, nadat hij het vorige eigenmatig overtreden en verscheurd heeft. Welke garantie kan er zijn dat zij een nieuw te sluiten verdrag wel zullen nakomen? Geen enkele. Ten derde: Hitler heeft ook Nederland in zijn politieke plannen betrokken. Zijn aanbod om Nederland in een nieuw verdrag op te nemen, is tegelijk een bedreiging, dat in geval van oorlog Duitsland de Nederlandse neutraliteit niet zal eerbiedigen. Ten vierde: Hitlers voorstel, om aan beide zijden van de Frans-Duitse en Frans-Belgische grens een neutrale zone in te richten, zou de weerloosheid van de Westelijke staten ten gevolge hebben, wier ganse militaire kracht is hun grensversterkingen gelegen is. Ten vijfde: De toetreding van Duitsland tot de Volkenbond, onder deze omstandigheden heeft ten doel, hier een tegenwicht te vormen tegen de Franse invloed en vooral die van de Sowjet-Unie en de Volkenbond dienstbaar te maken aan de Duitse veroverings- en oorlogsplannen tegen de Sowjet-Unie.¹⁷⁴

Ook nu maakte de CPH van de gelegenheid gebruik om te waarschuwen tegen het dreigende oorlogsgevaar en mobiliseerde ze de arbeidersklasse tot verzet: “De besluiten van de Duitse regering betekenen een ernstige verscherping van de situatie en een toeneming van het oorlogsgevaar. Meer dan ooit moeten alle tegenstanders van het fascisme, alle vijanden van de

¹⁷² ‘Duitse troepen rukken de Rijn zône binnen’, *De Tribune*, 9 maart 1936, 1.

¹⁷³ ‘Tegen de oorlog. Strijdt voor vrede’, *De Tribune*, 7 maart 1936, 3.

¹⁷⁴ ‘De betekenis van Hitlers eisen’, *De Tribune*, 9 maart 1936, 1.

oorlog zich aaneensluiten, tot verdediging van de Sowjet-Unie, tot verdediging van de vrede”.¹⁷⁵ Welke vorm dit verzet aan moest nemen bleef niet onbenoemd:

Het is noodzakelijk te protesteren tegen elke daad of nalatigheid waarmee de Nederlandse regering de Duitse fascistische dictatuur ondersteunt, tegen het toelaten van Duitse sprekers zogenaamd over onpolitieke onderwerpen. Maar bovenal is het nodig, de agenten en handlangers van het Duitse nationaalsocialisme, waaronder de N.S.B., in Nederland aan de kaak te stellen en hun invloed te vernietigen. Dat ligt in onze macht.¹⁷⁶

Hoewel de bezetting van het Rijnland bij de CPN een krachtige reactie opriep, was dit bij de Nederlandse regering opnieuw allerminst het geval en was er eerder van een zekere gelatenheid sprake. Overigens geldt dit niet voor elke politicus, want onder meer Tweede Kamerlid Johannes Baptiste van Dijk van de RKSP was zich wel terdege bewust van het gevaar dat achter de bezetting van het Rijnland schuilging: “Duitschland heeft in 1935 zijn vrijheid van bewapening hernomen en een jaar later het Locarno-verdrag opgezegd en daarmee tevens opgeheven de demilitarisatie van het Rijnland, waaruit volgt, dat de mogelijkheid van een strijd bij de Nederlandsche grenzen daardoor vergroot is geworden”.¹⁷⁷ Dat dit door de Nederlandse regering niet benoemd is, komt volgens Klemann doordat de Duitse actie niet als een daad van agressie werd gezien.¹⁷⁸ Colijn en zijn partij noemden de verdragsschending verwerpelijk, maar hadden volgens Ten Cate nog altijd begrip voor het Duitse verlangen de smaad van decennia uit te wissen.¹⁷⁹ Vanwege de ontwikkelingen besloot Colijn wel dat dienstplichtigen langer in dienst moesten blijven, maar kalmeerde hij de bevolking via een radiotoespraak op 11 maart 1936: “Ik verzoek den luisteraars om, wanneer zij straks hun legersteden opzoeken, even rustig te gaan slapen als zij dat ook andere nachten doen. Er is voorhands geen enkele reden tot ongerustheid”.¹⁸⁰ Volgens auteur Norbert-Jan Nuij wijst dit erop dat de Nederlandse regering “met de rug naar de toekomst leefde”, uit angst voor economische en politieke gevolgen.¹⁸¹ Van der Heijden stelt bovendien dat de regering de opvatting had dat het met Nederland “wel weer zou gaan zoals in de vorige oorlog, toen Nederlanders neutraal en hoofdschuddend aan de kant hadden gestaan. Dat er gevochten zou moeten worden kwam bij weinigen op”.¹⁸²

¹⁷⁵ ‘De betekenis van Hitlers eisen’, *De Tribune*, 1.

¹⁷⁶ ‘Het manifest der CPN’, *De Tribune*, 12 maart 1936, 5.

¹⁷⁷ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 15 december 1936, vergadering 34, 1001.

¹⁷⁸ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 41.

¹⁷⁹ Ten Cate, *De mannen van de daad’ en Duitsland*, 170.

¹⁸⁰ *Ibidem*, 170.

¹⁸¹ Norbert-Jan Nuij, *‘Gaat u maar rustig slapen’: Colijn en de mythe van mei ’40* (Hilversum 2000) 10.

¹⁸² Van der Heijden, *Grijs verleden*, 84.

Deelconclusie

De CPN, tot december 1935 onder de naam CPH, was een fel tegenstander van het fascisme en reageerde dan ook zeer krachtig op de ontwikkelingen die in Hitler-Duitsland gaande waren. De Rijksdagbrand, het opsluiten van tegenstanders, de Duitse herbewapening en de bezetting van het Rijnland maakten de dreiging van een oorlog steeds groter, wat de mogelijkheid bood om het 'fascistische Duitsland' als bedreiger van de vrede weg te zetten en bovendien de arbeidersklasse op te roepen zich te verenigen tegen het fascisme. Opmerkelijk is dat de Nederlandse regering zich in deze periode nog altijd afzijdig hield en de situatie bagatelliseerde. Het is aannemelijk dat ze zich wel terdege bewust was van het dreigende oorlogsgevaar, maar ze zich uit angst voor de economische en politieke gevolgen op de vlakte hield. Dat de CPN, die een krachtig verzet wilde tegen het fascisme, in deze periode veel kritiek uitte op de regering is daarom niet verwonderlijk.

In het volgende hoofdstuk staat de periode 1937-1939 centraal en ligt de nadruk op de reactie van de CPN op het Verdrag van München, de Kristallnacht, het Molotov-Ribbentroppact en de Duitse inval in Polen.

Hoofdstuk 4: Houding van de CPN tegenover Hitler-Duitsland 1937-1939

In dit hoofdstuk wordt de reactie van de CPN ten opzichte van Hitler-Duitsland in de periode 1937-1939 geanalyseerd. Hierbij staan het Verdrag van München, de Kristallnacht, het Molotov-Ribbentroppact en de Duitse inval in Polen centraal.

Verdrag van München

Het Verdrag van München dat op 30 september 1938 werd gesloten tussen Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en Hitler-Duitsland, wordt beschouwd als het hoogtepunt van de appeasementpolitiek die in het interbellum door de Britten en de Fransen gevoerd werd.¹⁸³ Afgesproken werd dat Hitler het grotendeels Duitstalige Sudetenland bij Duitsland zou mogen voegen, onder de voorwaarde dat hij er vanaf zou zien om heel Tsjechoslowakije in te nemen.¹⁸⁴ Voormalig Brits premier Neville Chamberlain (1869-1940) was ervan overtuigd dat deze vorm van appeasement een oorlog zou voorkomen en keerde dan ook terug met de boodschap van een “eervolle vrede”.¹⁸⁵

Ten Cate stelt dat ook Colijn zich kon vinden Chamberlains *Peace with honour*.¹⁸⁶ Volgens Wielenga juichte hij de resultaten van de conferentie van München in de eerste plaats toe omdat hij een groot bewonderaar was van Chamberlain.¹⁸⁷ In de tweede plaats meende Colijn dat Nederland geen gevaar zou lopen, aangezien de Duitse ambities vooral in Oost-Europa lagen en zolang Duitsland die ambities vreedzaam zou verwezenlijken, moest het die ruimte gegeven worden.¹⁸⁸ Deze houding past bij wat door Blom omschreven is als de tot op het allerlaatste moment door Colijn volgehouden neutraliteitspolitiek.¹⁸⁹ De opvattingen van Colijn over het Verdrag van München werden door verschillende politieke partijen in Nederland gedeeld. Zo spraken Max Bongaerts (RKSP) en Pieter Zandt (SGP) zich nadrukkelijk uit. Bongaerts: “Mijnheer de Voorzitter! Onder het regime van het nog slechts gebrekkig werkende stelsel van den Volkenbond heeft Europa den vrede van München zien geboren worden en is gelukkig een oorlog voorkomen”.¹⁹⁰ Een dag later stelde Zandt: “Wij behoren niet tot diegenen, die het akkoord van München afkeuren. Wij zien daarin het behoud

¹⁸³ Noble e.a., *Western Civilization*, 797.

¹⁸⁴ Robert Rozett en Shmuel Spector, *Encyclopedie van de Holocaust* (Kampen 2003) 329.

¹⁸⁵ Rozett en Spector, *Encyclopedie van de Holocaust*, 329.

¹⁸⁶ Ten Cate, *De mannen van de daad' en Duitsland*, 184.

¹⁸⁷ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 133.

¹⁸⁸ Ibidem, 133.

¹⁸⁹ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 39.

¹⁹⁰ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 24 november 1938, 480.

van den Europeeschen vrede en daardoor is voorkomen, dat de ellende van een Europeeschen oorlog over ons gekomen is”.¹⁹¹

Tegengeluiden bleven ook niet uit. Zo reageerde Willem Albarda (SDAP) als volgt: “De omstandigheden zijn vooral sedert het z.g. verdrag, men zou beter kunnen zeggen het dictaat, van München nog ernstiger en gevaarlijker geworden, dan zij al waren”.¹⁹² De meest uitgesproken reactie kwam echter bij de CPN vandaan. Tweede Kamerlid Roestam Effendi heeft het Verdrag van München aangeduid als een voorteken van een snel naderende oorlog:

Wie de teekenen des tijds niet misverstaat, kan het niet ontkennen, dat de komende wereldbrand feitelijk met den tragischen Münchenschen „vrede” is ingezet. De onmenselijke gebeurtenissen in deze dagen, doch logische vrucht van den duisteren arbeid van de „big four” in München, zijn slechts te beschouwen als de prelude van nieuwe fascistische verschrikkingen en gevaren, waarvan ook ons land niet gespaard zal blijven.¹⁹³

In *Het Volksdagblad* – zoals *De Tribune* sinds december 1937 was gaan heten – is dezelfde boodschap bij de lezers gebracht: “Nazi-Duitsland gaat zich voorbereiden op nieuwe rooftochten en zal zijn militaire macht verder uitbreiden”.¹⁹⁴ Volgens De Visser heeft de keuze voor een politiek van terugwijken en toegeven aan de dreigementen van de fascistische agressors de collectieve veiligheid verhinderd.¹⁹⁵

Ook het Verdrag van München vormde voor de CPN een aanleiding om de arbeidersklasse op te roepen tot mobilisatie: “Indien thans het uitbreken van een wereldoorlog weer verhinderd is, moet de arbeidersbeweging de gewonnen tijdsruimte intensief benutten om haar krachten te versterken en haar organisaties uit te bouwen”.¹⁹⁶ Uit de krant blijkt ook dat er in steden als Amsterdam, Rotterdam en Utrecht meetings zijn gehouden waar vele duizenden Nederlandse mannen en vrouwen geprotesteerd hebben tegen het “roofverdrag van München” en van hun solidariteit met het volk van Tsjecho-Slowakije getuigd hebben.¹⁹⁷ Steun bestond ook uit het oproepen van een fonds, “dat aan president Benesj ter hand zou worden gesteld, voor de slachtoffers van de ellende die door de koehandel van München is prijsgegeven”.¹⁹⁸ Tot slot is het opvallend dat de CPN de overtuiging leek te hebben dat bij een eenheidsfront

¹⁹¹ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 25 november 1938, vergadering 20, 533.

¹⁹² *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 22 november 1938, vergadering 17, 430.

¹⁹³ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 22 november 1938, 442.

¹⁹⁴ ‘Imperialistische accoord – bron van nieuwe conflicten’, *Het Volksdagblad*, 30 september 1938, 3.

¹⁹⁵ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 4 september 1939, vergadering 75, 2263.

¹⁹⁶ ‘Imperialistische accoord – bron van nieuwe conflicten’, *Het Volksdagblad*, 3.

¹⁹⁷ ‘Arbeidersklasse protesteert tegen roofverdrag van München’, *Het Volksdagblad*, 1.

¹⁹⁸ ‘Solidariteit met Tsjecho-Slowakije’, *Het Volksdagblad*, 5 oktober 1938, 5.

van de arbeidersklasse, een oorlog mogelijk afgewend zou kunnen worden, iets wat later een illusie zou blijken: “Bij de volgende crisis, die onvermijdelijk volgen moet, zal de arbeidersklasse internationaal en nationaal misschien in staat zijn een andere oplossing af te dwingen en de macht hebben gevormd om voor goed een einde te maken aan het fascisme en alle oorlogsgruwelen”.¹⁹⁹

De Kristallnacht

In de nacht van 9 op 10 november 1938 werden in Duitsland de ruiten van 7500 Joodse winkels ingeslagen en 1400 synagogen in brand gestoken.²⁰⁰ Deze nacht zou later bekend komen te staan als de Kristallnacht. Voor veel Joden was dit het teken dat ze hun leven in Hitler-Duitsland niet meer zeker waren. Tienduizenden Joden vluchtten weg, ook naar Nederland.²⁰¹ Volgens Ten Cate zorgde de Kristallnacht ervoor dat Duitsland de relatie met Nederland definitief bedierf, aangezien het grootste deel van de Nederlandse bevolking zich ergerde aan de Reichskristallnacht en de verscherping van de Jodenvervolging.²⁰²

De Nederlandse regering stond echter niet welwillend tegenover het opvangen van deze Joodse vluchtelingen. Zo werden vluchtelingen die per trein naar Nederland waren gekomen meermaals zonder pardon weer de grens overgezet.²⁰³ Voor de terughoudendheid van de Nederlandse regering worden door historicus Afke Berger meerdere redenen genoemd. In de eerste plaats zou Den Haag angstig geweest zijn voor de economische gevolgen, aangezien de Joden al door Hitler ‘uitgekleed’ waren.²⁰⁴ De belangrijkste oorzaak was volgens Berger echter de angst voor een slechtere relatie met Duitsland.²⁰⁵ Zo stelt Ten Cate dat Colijn ook zou hebben ingegrepen om de Nederlandse pers te matigen in de kritiek op de Jodenvervolging.²⁰⁶ Dat dit daadwerkelijk gebeurd is, is gebleken uit de eerder beschreven werken van Stoop en Van Vree.

De houding van de regering was niet representatief voor de rest van Nederland. Niet alleen de bevolking pleitte voor opvang van de Joodse vluchtelingen, maar ook een groot aantal politieke partijen. Een voorbeeld hiervan is de redevoering van Laurent Deckers (RKSP): “De omstandigheden zijn thans zoo, dat naar mijn meening sterk rekening moet worden gehouden

¹⁹⁹ ‘Vrede, die van nieuwe oorlog zwanger gaat’, *Het Volksdagblad*, 1 oktober 1938, 1.

²⁰⁰ Nationaal Archief, ‘Kristallnacht 1938’ (versie 9 november 2018), <https://www.nationaalarchief.nl/beleven/nieuws/kristallnacht-1938> (16 juni 2023).

²⁰¹ Nationaal Archief, ‘Kristallnacht 1938’ (16 juni 2023).

²⁰² Ten Cate, *‘De mannen van de daad’ en Duitsland*, 185-186.

²⁰³ Nationaal Archief, ‘Kristallnacht 1938’ (16 juni 2023).

²⁰⁴ Afke Berger, *Toegelaten, afgewezen. Een digitale data-analyse van Joodse aanvragen tot asiel in Nederland 1938-1939* (Amsterdam 2019) 14.

²⁰⁵ Berger, *Toegelaten, afgewezen*, 14.

²⁰⁶ Ten Cate, *‘De mannen van de daad’ en Duitsland*, 185-186.

met de mogelijkheid, dat weldra beklagenswaardige medemenschen, wier woningen zijn beschadigd, geschonden en vernield, wier bedehuizen in vlammen opgingen en wien niets anders dan ellende bedreigt, bij ons aankloppen om onderdak”.²⁰⁷ Noemenswaardig is dat de CPN de Jodenvervolging heeft gelinkt aan het eerder beschreven Verdrag van München: “Het staat vast, dat na de capitulatie van München de Jodenvervolgingen zijn gekomen. Niet dat zij anders niet zouden zijn gekomen, dat ligt geheel in de lijn van de Nazi-politiek, maar dat zij nu zijn gekomen, is het gevolg van München. In werkelijkheid zijn de Jodenvervolgingen niets anders dan terreur”.²⁰⁸ In *Politiek en Cultuur* sprak Beuzemaker over “antisemitische vervolgingen die niet toevallig plaatsvinden”.²⁰⁹

In *Het Volksdagblad* is de Kristallnacht ook nadrukkelijk naar voren gekomen en heeft het menig keer de pagina’s gevuld. Op een voor de CPN typerende manier is er verslag gedaan:

Een furie raast over Duitsland. De vlammen stijgen op uit kerkgebouwen, woeste horden bestormen winkels en magazijnen, duizenden mensen wier enige misdaad het is, Jood te zijn, worden mishandeld, gearresteerd als kudde bijeengedreven en in allerlijl opgerichte, of reeds lang voorbereide nieuwe concentratiekampen voor hun leven opgesloten en aan de ergste folteringen prijsgegeven. De nazi-autoriteiten schamen zich niet zich er op te beroemen, de aanstichters en de organisators van deze onmenselijke verschrikking te zijn. De fascistische razernij duurde tot in de late avonduren voort en zag in alle Duitse steden de politie op bevel van hogerhand dadenloos toe, hoe troepen verdierlijkte SA-lieden hun vernielingswerk voortzetten.²¹⁰

Op 17 november 1938 verscheen er in de krant een artikel van de hand van De Groot, die de Jodenvervolging duidde als oorlogsvoorbereiding: “Wij, communisten, hebben onmiddellijk na het schandelijke complot van München verklaard, dat hiermede geen periode van vrede, maar van versterkte voorbereiding van de wereldoorlog werd ingeluid! Welnu, het is duidelijk dat de thans in Duitsland plaatsvindende Jodenvervolgingen een deel van deze oorlogsvoorbereiding uitmaken”.²¹¹ Om deze reden is er door de CPN enerzijds nadrukkelijk gepleit voor protest, ook omdat het “een daad van zelfverdediging der volksmassa’s tegen de fascistische bedreiging is en het daarmee zijn eigen veiligheid, zijn vrijheid en zijn bestaan tegen de fascistische aanvallers verdedigt”.²¹² Anderzijds is er meermaals gepleit voor een soepeler asielbeleid:

²⁰⁷ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 11 november 1938, vergadering 12, 240.

²⁰⁸ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 25 november 1938, 548.

²⁰⁹ Ko Beuzemaker, ‘De Joden-pogroms en het Nederlandse volk’, in A.S. Leeuw e.a., *Politiek en Cultuur* 5 (1939) 1-5, aldaar 2.

²¹⁰ ‘Nazi-furie raast over Duitsland’, *Het Volksdagblad*, 11 november 1938, 1.

²¹¹ ‘Jodenvervolging is oorlogsvoorbereiding’, *Het Volksdagblad*, 17 november 1938, 4.

²¹² ‘Jodenvervolging is oorlogsvoorbereiding’, *Het Volksdagblad*, 4.

De Nederlandse regering heeft straffe maatregelen genomen om de immigratie van Joden te verhinderen. In het licht van deze feiten kan dat niet zo blijven. Hier dienen nieuwe maatregelen te worden genomen. Maatregelen welke ons worden opgelegd door onze plichten jegens den medemens. Spoedig zullen wij moeten beraden, wat ons allen te doen staat. En daarbij zullen wij één gedachte voor ogen houden: de Duitse Joden moeten weg uit hun vaderland, hun vaderland dat voor hen 'n hel geworden is.²¹³

Het Molotov-Ribbentroppact

In de nacht van 23 op 24 augustus 1939 werd het Molotov-Ribbentroppact gesloten, een pact waarbij Duitsland en de Sovjet-Unie beloofden elkaar niet te zullen aanvallen en het impliceerde bovendien een geheime verdeling van grote delen van Oost-Europa tussen beide landen.²¹⁴ Dat de Sovjet-Unie tot dit verdrag overging, kwam voort uit het feit dat de Sovjet-Unie een niet-aanvalsverdrag met Duitsland van groter belang achtte dan een oorlog aan de kant van Engeland en Frankrijk.²¹⁵ Dit was het gevolg van het Verdrag van München, waar de Sovjet-Unie door deze landen buiten was gehouden. Stalins streven om leiding te geven aan een collectief veiligheidsbondgenootschap met Frankrijk en Engeland als belangrijkste partners was zo de grond in geboord en maakte de Sovjet-Unie geïsoleerd.²¹⁶ Na München rijpte bij Stalin het plan te onderzoeken in hoeverre het mogelijk was Frankrijk en Engeland een slag voor te zijn door zelf toenadering tot Hitler-Duitsland tot stand te brengen.²¹⁷

Het nazi-Sovjetpact schokte de wereld en volgens De Jonge kwam het niet-aanvalsverdrag ook voor Russische communisten als een vrijwel volledige verrassing: ze waren niet van tevoren ingelicht en moesten het nieuws uit officiële persberichten vernemen.²¹⁸ Volgens Verrips had er in de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie nog nooit zo'n afzienbare wending voorgedaan en zou er zich ook nooit nog eens zo'n radicale ommekeer voordoen.²¹⁹ Dat de leiding van de CPN korte tijd ontzet was door het pact, is volgens Verrips daarom niet verwonderlijk.²²⁰ Aanvankelijk wist de CPN ook niet hoe te reageren. Volgens Pelt verkoos De Groot afwachten boven gezichtsverlies, dat zou kunnen ontstaan door een overhaaste en verkeerde beoordeling van de situatie.²²¹ De CPN-leiding voelde zich weinig op haar gemak

²¹³ 'Regering moet vluchtelingen asyl verlenen!' *Het Volksdagblad*, 14 november 1938, 1.

²¹⁴ Noble e.a., *Western Civilization*, 798.

²¹⁵ *Ibidem*, 798.

²¹⁶ G. van der Sluis, 'Stalin in de jaren dertig. Het verbond met Hitler' (versie juni 2021), <https://www.marxists.org/nederlands/tijdschriften/internationales/1967-12nazisme.htm> (16 juni 2023).

²¹⁷ Van der Sluis, 'Stalin in de jaren dertig' (16 juni 2023).

²¹⁸ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 68.

²¹⁹ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 61.

²²⁰ *Ibidem*, 61.

²²¹ Pelt, *Vrede door revolutie*, 27.

bij het innemen van een standpunt en dat was volgens Pelt begrijpelijk: nieuwe richtlijnen van de Komintern hadden haar nog niet bereikt en er was geen enkel betrouwbaar commentaar voorhanden, noch van de Sovjet-Unie noch van een andere communistische partij.²²² De Groot liet het commentaar van de CPN over aan Jan Dieters, die deel uitmaakte van het partijsecretariaat. Dieters deed in eerste instantie pogingen om paniek te onderdrukken, door te stellen dat de betekenis van een niet-aanvalsverdrag tussen de Sovjet-Unie en Duitsland niet enorm groot was.²²³ Vervolgens kwam de constatering dat Hitler door de macht van de Sovjet-Unie gedwongen was zijn aanvalsplannen voorlopig te laten varen en de koerswending een belangrijke bijdrage was tot het behoud van de vrede.²²⁴ Volgens Verrips vond de CPN spoedig reden tot juichen: “Op kadervergaderingen van de diverse partijdistricten werd gesteld, dat het in de bedoelingen van de Westerse imperialisten had gelegen de aanval van Hitler-Duitsland op de Sovjet-Unie te richten, maar de ‘geniale’ Stalin had dat weten te voorkomen”.²²⁵

In *Het Volksdagblad* werd het Molotov-Ribbentropact aangeduid als “een slag tegen de oorlogspolitiek van nazi-Duitsland en tegen de capitulatie-politiek van Chamberlain”.²²⁶ De betekenis van het niet-aanvalsverdrag lag volgens de krant in

de erkenning door het Hitler-fascisme van de enorm toegenomen macht der Sowjet-Unie en een op grond daarvan voorlopig afzien van een aanval op de Sowjet-Unie. De macht van de Sowjet-Unie dwingt Hitler zijn aanvalsplannen tegen de Sowjet-Unie voorlopig te laten varen en dit ook openlijk te erkennen door bereid te zijn hierover besprekingen te voeren. Als zodanig zijn dus de aangekondigde besprekingen van de Sowjet-Unie een slag tegen de oorlogspolitiek van Hitler”.²²⁷

In tegenstelling tot de CPN kwam het grootste deel van de pers volgens Pelt juist woorden tekort om hun verontwaardiging te uiten over Stalins politiek. Zoals geciteerd in Pelt, vroeg een Parijse correspondent zich in *Het Volk* spottend af of de Sovjet-Unie nu ook tot het Anti-Kominternpact zou toetreden.²²⁸ Ook in de Nederlandse politiek werd er kritisch gereageerd op het pact. Zo stelde Willem Drees (SDAP): “Toen het non-agressie-pact tussen Rusland en

²²² Ibidem, 27.

²²³ Ibidem, 27.

²²⁴ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 68.

²²⁵ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 79.

²²⁶ ‘De aanstaande besprekingen over het niet-aanvalsverdrag tussen Sowjet-Unie en Duitsland’, *Het Volksdagblad*, 23 augustus 1939, 1.

²²⁷ ‘De aanstaande besprekingen over het niet-aanvalsverdrag tussen Sowjet-Unie en Duitsland’, *Het Volksdagblad*, 1.

²²⁸ Pelt, *Vrede door revolutie*, 28.

Duitsland werd afgesloten, heeft iedereen gevoeld, dat dit de mededeeling was aan Duitsland: gij kunt zonder al te groot gevaar Polen binnenvallen”.²²⁹

Omgekeerd ontkwam de Nederlandse regering niet aan kritiek van de zijde van de CPN: “Terwijl de Sowjet-Unie door haar macht Hitler dwingt van een aanval op de Sowjet-Unie af te zien, voert Nederland met zijn beide sociaal-democratische ministers een zg. neutraliteitspolitiek, die in wezen Nederland aan de genade van Hitler overlevert”.²³⁰ Zoals eerder gesteld is door onder meer De Rooy en Blom heeft Nederland inderdaad de neutraliteitspolitiek zo lang mogelijk vasthouden en zou de geschiedenis ook uitwijzen dat Nederland, ondanks verhoogde investeringen in defensie, later geen schijn van kans zou maken tegen Hitler-Duitsland.

Opmerkelijk is dat de CPN het in de verslaggeving van de totstandkoming van dit pact nauwelijks heeft over de bestrijding van het fascisme in Hitler-Duitsland, terwijl dit tot vlak voor het sluiten van het Molotov-Ribbentroppact steeds het geval was. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de CPN op dit moment mogelijk niet wist welke houding ze moest aannemen ten opzichte van Duitsland, omdat het niet-aanvalsverdrag als een verrassing gekomen was en het bovendien gesloten was door het land dat fungeerde als voorbeeld voor de CPN. Wat de CPN wel deed was de Nederlandse bevolking blijven oproepen om zich “met de wapens in de hand te verdedigen tegen elke nazi-aanval en tegen elke inbreuk op de zelfstandigheid van ons land”.²³¹ Daarom heeft De Visser ook de regering in de Tweede Kamer opgeroepen “om maatregelen toe te staan, die nodig geacht worden voor de beveiliging van Nederland”.²³² Harde verwijten richting Hitler-Duitsland bleven echter achterwege.

De Duitse inval in Polen

Het niet-aanvalsverdrag met de Sovjet-Unie gaf Duitsland het vertrouwen om Polen binnen te vallen. Immers: van de oostzijde hoefde er geen gevaar gevreesd te worden. Op 1 september viel Hitler Polen binnen, waarop Groot-Brittannië en Frankrijk Duitsland de oorlog verklaarden. Drie weken later viel de Sovjet-Unie Polen via de oostgrens binnen. Vanwege de geheime clausule in het Molotov-Ribbentroppact zal de Duitse inval in Polen voor de Sovjet-Unie niet als verrassing gekomen zijn.

²²⁹ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1 november 1939, vergadering 9, 175.

²³⁰ ‘Sowjet-Unie dwingt Duitsland het anti-Kominternpact te verloochenen’, *Het Volksdagblad*, 24 augustus 1939, 1.

²³¹ Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 79.

²³² *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 4 september 1939, 2263.

In hoeverre de CPN de Duitse inval aan zag komen is niet bekend. Wel is duidelijk dat er in *Het Volksdagblad* veel over geschreven is. De verwijten richting het fascisme lieten niet aan de verbeelding over:

Het barbaarse Duitse fascisme heeft de roof-oorlog in Europa ontkend! De nazi-leiders grijpen opnieuw naar het oorlogsgeweld om hun macht te handhaven en nieuwe volkeren onder hun juk te dwingen. Zij zijn de voornaamste schuldigen aan de oorlogsmisdaad die thans wordt gepleegd.²³³

Het Volksdagblad spreekt echter ook over een imperialistische oorlog en daarbij is het opmerkelijk dat ze niet alleen verwijten heeft geuit richting Hitler-Duitsland, maar ook richting onder meer Groot-Brittannië en Frankrijk, die ook schuldig zouden zijn aan de uitbraak van de oorlog: “Maandenlang reeds werd Polen bedreigd. Onmiddellijk na de inlijving van Tsjecho-Slowakije stelde de Sowjet-Unie een internationale conferentie tegen verdere agressie voor. Chamberlain vond het te vroeg. Hij wilde geen vredesfront, hij wilde slechts de Sowjet-Unie in een gevaarlijke toestand brengen”.²³⁴ Verrassend is de kritiek op beide landen niet, aangezien de politiek van appeasement op veel weerstand van de CPN kon rekenen. Juist deze afwachtende en toegeevende houding zou Hitler overmoedig gemaakt hebben:

Het verraderlijke talmen van Chamberlain en Daladier in de eerste drie dagen van de Duitse aanval op Polen, de tot op het laatste ogenblik gedane toenaderings-voorstellen, dit alles heeft slechts tot gevolg gehad dat de nazi's overmoedig werden en het uiterste gewaagd hebben. Wat de eerstvolgende uren en dagen brengen zullen, weten wij niet. Doch zeker is het, dat deze oorlog de tendens tot uitbreiding in zich draagt en op andere landen moet overslaan.²³⁵

De Sovjet-Unie werd daarentegen geprezen: “De enige regering, die consequent er naar streeft, het Duitse fascisme te verzwakken, is de Sowjet-regering. Het niet-aanvalsverdrag dat zij afgesloten heeft, gebruikmakend van de angst van Hitler-Duitsland voor de macht der Sowjet-Unie, heeft reeds de positie van de fascistische as verzwakt. Het zou mogelijk zijn Hitler thans op de knieën te dwingen en verder te verzwakken”.²³⁶ De verheerlijking van de Sovjet-Unie kwam volgens De Jonge in deze periode tot een nog niet eerder gekende hoogte.²³⁷

²³³ ‘De regering voert een politiek van bukken voor het fascisme. Manifest van het partijbestuur der CPN’, *Het Volksdagblad*, 5 september 1939, 1.

²³⁴ ‘Duitsland heeft Polen overvallen’, *Het Volksdagblad*, 2 september 1939, 4.

²³⁵ ‘Het Duitse fascisme ontketent de imperialistische oorlog’, *Het Volksdagblad*, 4 september 1939, 1.

²³⁶ ‘Vandaag’, *Het Volksdagblad*, 1 september 1939, 4.

²³⁷ De Jonge, *Het communisme in Nederland*, 71.

Wat de CPN in deze periode goed heeft opgemerkt, is het gevaar dat er uitging voor Europa en ook voor Nederland: “De toestand is buitengewoon ernstig! Het Duitse fascisme heeft de imperialistische oorlog in Europa ontketend! Het gevaar voor de onafhankelijkheid en vrijheid van het Nederlandse volk is onnoemelijk gestegen”.²³⁸ Hetzelfde werd door De Visser in de Tweede Kamer betoogd: “Het Nederlandsche volk verkeert op dit moment in een uiterst ernstige en gevaarlijke situatie”.²³⁹ Achter de waarschuwingen ging opnieuw kritiek op de regering schuil en dit werd in de krant ook nadrukkelijk benoemd: “De buitenlandse politiek van onze regering kweekt de illusie bij het volk, dat door toegeeflijkheid tegenover het fascisme, het land buiten de oorlog kan worden gehouden. In werkelijkheid is deze politiek echter een hulp voor de oorlogsverwekkers, die van levensmiddelen en grondstoffen worden voorzien en daardoor in staat gesteld worden hun aanvallen vol te houden”.²⁴⁰

De houding van de Nederlandse regering zoals die door de CPN getypeerd is, is niet onterecht. De tot het einde toe volgehouden neutraliteitspolitiek waar Blom over schreef, werd in deze periode bevestigd. Uit de Kamerhandelingen van 4 september blijkt dat minister-president Dirk Jan de Geer (1870-1960) van de CHU, die Colijn in juli 1939 had opgevolgd, zich wel bewust was van de dreiging, maar nog altijd de neutraliteit wilde handhaven: “Zoo de voortekenen niet bedriegen, wacht ons werelddeel en zijn beschaving in de naaste toekomst een nog bangere crisis dan in de jaren tusschen 1914 en 1918 werd doorgemaakt. Ons land is vastbesloten zijn neutraliteit naar alle zijden met de grootste nauwgezetheid en de volledigste consequentie te handhaven”.²⁴¹ Volgens Wielenga heeft Nederland de agressieve doelstellingen van het nationaalsocialistische Duitsland onderschat. Voormalig historicus Loe de Jong (1914-2005) sprak over een *Politik-des-Alsob*: Om Hitler geen voorwendsel te geven Nederland aan te vallen, deed men alsof van hem ook geen gevaar uitging.²⁴² Er werden wel enkele militaire voorbereidingen getroffen, voor het geval Nederland toch betrokken zou raken bij een oorlog, waaronder het besluit tot voormobilisatie op 24 augustus 1939.²⁴³ Ondanks dat stelt historicus Wichert Ten Have dat De Geer de toestand eigenlijk niet zorgwekkend genoeg vond.²⁴⁴ Nederland zou ook meerdere keren gewaarschuwd zijn voor een op handen zijnde aanval, maar “de waarschuwingen werden in Den Haag niet erg geloofwaardig geacht en de regering deed

²³⁸ ‘Appèl van het Partijbestuur aan alle leden der CPN’, *Het Volksdagblad*, 4 september 1939, 1.

²³⁹ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 4 september 1939, vergadering 75, 2263.

²⁴⁰ ‘De regering voert een politiek van bukken voor het fascisme’, *Het Volksdagblad*, 5 september 1939, 1.

²⁴¹ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 4 september 1939, 2250.

²⁴² Loe de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1 Voorspel* (Den Haag 1969) 488.

²⁴³ Wichert ten Have, *Verwarring en aanpassing. Leven in bezet Nederland* (Amsterdam 2015) 45.

²⁴⁴ Ten Have, *Verwarring en aanpassing*, 45.

er alles aan om onrust te vermijden”.²⁴⁵ De CPN riep daarentegen de arbeidersklasse op om een eenheidsfront te vormen tegen het dreigende gevaar:

Allen, die de vrijheid en de onafhankelijkheid van het Nederlandse volk willen verdedigen, moeten zich thans aaneen sluiten om, ten koste van alles en onder alle omstandigheden elke fascistische aanval desnoods met de wapens in de hand af te slaan. Eenheid in de arbeidersklasse, antifascistische strijdbereidheid van het gehele vooruitstrevende volk is thans het parool.²⁴⁶

Deelconclusie

Evenals de jaren 1933-1936, kenmerkte de periode 1937-1939 zich door een sterk verzet tegen Hitler-Duitsland. Het Verdrag van München, de Kristallnacht en de Duitse inval in Polen werden bestempeld als voorbereidingen voor de oorlog, waar ook Nederland niet aan zou ontkomen. Achteraf bezien heeft de CPN dit in deze periode goed opgemerkt. Tot het laatst toe bleef de Nederlandse regering zich, ondanks de toenemende oorlogsdreiging, vasthouden aan haar neutraliteitspolitiek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de CPN hier kritisch op reageerde. Opmerkelijk is dat de reactie van de CPN op het Molotov-Ribbentroppact anders van aard was. De verslaggeving van dit pact hield vooral een verheerlijking van de Sovjet-Unie in en het niet-aanvalsverdrag zou bovendien getuigd hebben van de macht van de Sovjet-Unie tegenover Hitler-Duitsland. Dat het fascisme hierbij nauwelijks benoemd is, kan verklaard worden door het feit dat het pact als een verrassing gekomen was en de CPN naar alle waarschijnlijkheid ook niet wist hoe erop te reageren. Wat de CPN tijdens de jaren 1937-1939 wel herhaaldelijk bleef doen, was de Nederlandse bevolking te blijven oproepen een eenheidsfront te vormen, om zo de dreigingen van Hitler-Duitsland te kunnen weerstaan.

²⁴⁵ Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 138.

²⁴⁶ ‘Het Duitse fascisme ontketent de imperialistische oorlog’, *Het Volksdagblad*, 1.

Conclusie

In dit onderzoek is de houding van de CPN ten opzichte van Hitler-Duitsland in de roerige periode 1933-1939 onderzocht, aan de hand van de volgende vraag: Welke houding nam de CPN aan ten opzichte van Hitler-Duitsland in de periode 1933-1939? In de conclusie worden de bevindingen van het onderzoek samengevat en zullen de resultaten in het licht van de bestaande historiografie besproken worden.

Strijd tegen Hitler-Duitsland

Nederland kende roerige jaren dertig, voornamelijk te wijten aan de diepe economische crisis en ontevredenheid over de parlementaire democratie. Uit angst om bij een nieuwe oorlog betrokken te raken, probeerde Nederland haar neutraliteitspolitiek tegenover Duitsland te handhaven. Hoewel er wel in defensie geïnvesteerd werd, bleef de regering terughoudend in het verspreiden van negatieve berichtgeving over Duitsland. De CPN nam in deze periode in Nederland een bijzondere plaats in. De partij was een geïsoleerd en gewantrouwd buitenbeentje, waarvan de leden werden gezien als gevaarlijke revolutionairen. De politiek die de partij voerde werd gekenmerkt door onderdanigheid aan de Komintern. De strijd tegen het fascisme was een van de kernpunten van de CPN, iets waar ook de Komintern vanaf 1935 toe opriep. Deze strijd was niet eenvoudig, aangezien het communisme in Nederland lange tijd als groter gevaar werd beschouwd.

Desalniettemin kwam er een krachtige reactie van de CPN tegen het communisme. Gebeurtenissen en feiten als de Rijksdagbrand, het opsluiten van tegenstanders, de Duitse herbewapening, de bezetting van het Rijnland, het Verdrag van München, de Kristallnacht en de Duitse inval in Polen maakten de dreiging van een oorlog steeds groter en bood voor de CPN de mogelijkheid om het ‘fascistische Duitsland’ als bedreiger van de vrede weg te zetten. In de onderzochte periode is er voornamelijk in *De Tribune* en *Het Volksdagblad* kritisch en met harde bewoordingen op Hitler-Duitsland gereageerd. Dat er rondom het Molotov-Ribbentropact minder nadrukkelijk op het fascisme gewezen is, is te verklaren door het feit dat de CPN niet goed wist hoe erop te reageren, aangezien het als een volkomen verrassing kwam. Dit betekende niet dat Hitler-Duitsland niet meer als gevaar gezien werd.

Kritiek op de regering en oproep tot eenheid

De strijd tegen het fascistische Duitsland ging hand in hand met kritiek op de Nederlandse regering. De CPN verweet de regering het fascisme te helpen door onder meer grondstoffen te

leveren. Bovendien zou de gevoerde buitenlandse politiek van toegeeflijkheid de illusie gewekt hebben dat Nederland buiten de oorlog gehouden zou kunnen worden. Op basis van de bestaande historiografie kan gesteld worden dat de kritiek van de CPN op het Nederlandse beleid terecht was. Zo heeft onder andere De Rooy gesteld dat het buitenlandse beleid gebaseerd was op illusies, met een onderschatting van het nationaalsocialistische gevaar.²⁴⁷ Volgens Ten Have werd de toestand niet zorgwekkend genoeg geacht en deed de regering er alles aan om onrust te vermijden.²⁴⁸ Naar alle waarschijnlijkheid wist de Nederlandse regering wel beter, maar hoopte ze volgens Blom tot het laatste toe aan haar neutraliteitspolitiek vast te kunnen houden. Al met al was de CPN veel realistischer in het onderkennen van het gevaar dat van Hitler-Duitsland uitging en heeft ze er meermaals op gewezen dat de onafhankelijkheid en vrijheid van het Nederlandse volk ernstig in het geding was. Ondanks deze strijd voor het behoud van de vrede, moet niet vergeten worden dat de strijd tegen het fascisme ook om een andere reden een kernpunt was voor de partij: het communisme en het fascisme waren aartsvijanden van elkaar en het fascisme werd ook beschouwd als “de organisatie van de terroristische afrekening met de arbeidersklasse”.²⁴⁹

De strijd tegen het fascisme bestond niet alleen uit woord, maar ook uit daad. De arbeidersklasse werd meermaals opgeroepen zich te verenigen tegen het fascisme, door middel van een eenheidsfront. Concrete dingen die gedaan moesten worden, waren onder meer te protesteren tegen “elke daad of nalatigheid waarmee de Nederlandse regering de Duitse fascistische dictatuur ondersteunt en het toelaten van Duitse sprekers”.²⁵⁰ Bekend is ook dat de CPN fysieke confrontaties met ‘fascistische Nederlanders’ niet uit de weg ging. Verder werd er met regelmaat opgeroepen tot “collecte voor de slachtoffers der Hitler-terreur, tot strijd voor het asylrecht der emigranten, het zenden van protest-resoluties aan Hitler en Goering en het organiseren van een machtige proletarische solidariteit met alle antifascisten”.²⁵¹

Dat er in de historiografie weinig over deze periode geschreven is, is enerzijds begrijpelijk, omdat de Tweede Wereldoorlog alles wat daarvoor gebeurd is in de schaduw heeft geplaatst. Anderzijds heeft dit onderzoek laten zien dat juist de periode voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog interessant is, omdat daaruit blijkt dat de CPN het dreigende gevaar al vroeg signaleerde en als een van de weinige partijen opriep tot krachtig verzet. De uitbraak van

²⁴⁷ De Rooy, ‘Nederland in de jaren dertig’, 225.

²⁴⁸ Ten Have, *Verwarring en aanpassing*, 45.

²⁴⁹ Georgi Dimitrov, ‘De eenheid van de arbeidersklasse in de strijd tegen het fascisme’ (16 juni 2023).

²⁵⁰ ‘Het manifest der CPN’, *De Tribune*, 5.

²⁵¹ ‘Helpt de slachtoffers der Hitler-terreur’, *De Tribune*, 3.

de Tweede Wereldoorlog heeft bevestigd dat de partij het bij het rechte eind heeft gehad. De CPN was dan wel van geringe grootte, maar dat maakte de stellingname er niet minder om.

Aanbevelingen

Hoewel dit onderzoek een antwoord heeft gegeven op de onderzoeksvraag, betekent dat niet dat het onderzoek naar de vooroorlogse periode ten einde is. Een zwakte van dit onderzoek is dat er een beperkt aantal gebeurtenissen onderzocht is. Een verbreding van dit onderzoek is mogelijk door andere belangrijke gebeurtenissen te onderzoeken, waaronder de reactie van de CPN op de Spaanse Burgeroorlog van 1936-1939. Bovendien kan de vooroorlogse periode vergeleken worden met het handelen van de partij tijdens de Tweede Wereldoorlog. Is er een lijn zichtbaar in het optreden? Of veranderde de partij haar koers? Verbreding is ook mogelijk door het handelen van andere politieke partijen in de vooroorlogse periode te onderzoeken. Hoewel daar nu globaal wat over gezegd is, kan verder onderzoek daar nauwkeurigere resultaten in geven. Tot slot valt het niet uit te sluiten, dat met nieuw bronmateriaal ook in dit onderzoek nieuwe inzichten naar voren komen, want zoals de historicus Pieter Geijl (1887-1966) het ooit zei: “De geschiedenis is een discussie zonder einde”.²⁵²

²⁵² Petra Vissers, ‘De geschiedenis is een discussie zonder einde’, *Trouw*, 22 juni 2018.

Lijst van geraadpleegde literatuur

Primair

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 15 maart 1933, vergadering 29.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 7 november 1933, vergadering 9.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 16 november 1933, vergadering 15.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 25 april 1934, vergadering 55.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 14 februari 1935, vergadering 26.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1 maart 1935, vergadering 44.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 19 juni 1935, vergadering 61.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 27 november 1936, vergadering 25.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 15 december 1936, vergadering 34.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 9 november 1938, vergadering 10.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 11 november 1938, vergadering 12.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 16 november 1938, vergadering 14.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 22 november 1938, vergadering 17.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 24 november 1938, vergadering 19.
- *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 25 november 1938, vergadering 20.

- *Verlag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 20 december 1938, vergadering 33.
- *Verlag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 8 februari 1939, vergadering 38.
- *Verlag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 3 september 1939, vergadering 74.
- *Verlag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 4 september 1939, vergadering 75.
- *Verlag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1 november 1939, vergadering 9.
- *Verlag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 9 november 1939, vergadering 14.

Memoires

- Groot, Paul de, *De dertiger jaren 1930-1935. Herinneringen en overdenkingen* (Amsterdam 1965).

Toespraken

- Dimitrov, Georgi, 'De eenheid van de arbeidersklasse in de strijd tegen het fascisme. Referaat op het Zevende Wereldcongres van de Kommunistische Internationale', 2 augustus 1935, *C.V.L.* (Brussel 1936), <https://www.marxists.org/nederlands/dimitrov/1935/1935fascisme.htm#b1> (16 juni 2023).

Tijdschrift- en krantenartikelen

- A.G., 'Eenheid van actie', in Ko Beuzemaker e.a., *Kommunisme* 1 (1935) 121-128.
- 'Appèl van het Partijbestuur aan alle leden der CPN', *Het Volksdagblad*, 4 september 1939.
- 'Arbeidersklasse protesteert tegen roofverdrag van München', *Het Volksdagblad*, 1 oktober 1938.
- Beuzemaker, Ko, 'De Joden-pogroms en het Nederlandse volk', in A.S. Leeuw e.a., *Politiek en Cultuur* 5 (1939) 1-5.

- ‘Bijna vijf miljoen stemmen voor het communisme! Hitlers plan mislukt’, *De Tribune*, 6 maart 1933.
- ‘Buitenlandse politiek van de Sowjet-Unie dient de vrede’, *Het Volksdagblad*, 2 september 1939.
- ‘De aanstaande besprekingen over het niet-aanvalsverdrag tussen Sowjet-Unie en Duitsland’, *Het Volksdagblad*, 23 augustus 1939.
- ‘De betekenis van Hitlers eisen’, *De Tribune*, 9 maart 1936.
- ‘De Nazi-bedreiging’, *De Tribune*, 17 maart 1933.
- ‘De regering voert een politiek van bukken voor het fascisme. Manifest van het partijbestuur der CPN’, *Het Volksdagblad*, 5 september 1939.
- ‘De 2e Internationale in dienst van het Fransche imperialisme’, *De Tribune*, 19 mei 1933.
- ‘Duitse troepen rukken de Rijn zône binnen’, *De Tribune*, 9 maart 1936.
- ‘Duitsland heeft Polen overvallen’, *Het Volksdagblad*, 2 september 1939.
- ‘Elfduizend proletarische politieke gevangenen in gevaar!’, *De Tribune*, 16 maart 1933.
- ‘Helpt de slachtoffers der Hitler-terreur’, *De Tribune*, 6 juni 1933.
- ‘Het Duitse fascisme ontketent de imperialistische oorlog’, *Het Volksdagblad*, 4 september 1939.
- ‘Het fascistische regiem in de concentratiekampen. Wat de „Angriff” zelf moet toegeven’, *De Tribune*, 4 april 1933.
- ‘Het manifest der CPN’, *De Tribune*, 12 maart 1936.
- ‘Hitler en Holland’, *De Tribune*, 12 augustus 1933.
- ‘Imperialistische accoord – bron van nieuwe conflicten’, *Het Volksdagblad*, 30 september 1938.
- ‘Internationaal front tegen Hitler’, *De Tribune*, 16 mei 1933.
- ‘Jodenvervolging is oorlogsvoorbereiding’, *Het Volksdagblad*, 17 november 1938.
- ‘Massademonstratie in de diamantbeurs’, *De Tribune*, 1 maart 1933.
- ‘Nazi-furie raast over Duitsland’, *Het Volksdagblad*, 11 november 1938.
- ‘Regering moet vluchtelingen asyl verlenen!’, *Het Volksdagblad*, 14 november 1938.
- ‘Rijksdaggebouw in vlammen. Hitlerdictatuur gebruikt de brand als ongehoorde provocatie’, *De Tribune*, 28 februari 1933.
- Slaa, Robin te, ‘Het rookgordijn rond Rinus van der Lubbe is nog intact’, *NRC*, 18 april 2014.

- ‘Solidariteit met Tsjecho-Slowakije’, *Het Volksdagblad*, 5 oktober 1938.
- ‘Sowjet-Unie dwingt Duitsland het anti-Kominternpact te verloochenen’, *Het Volksdagblad*, 24 augustus 1939.
- ‘Tegen de fascistische terreur in Duitsland’, *De Tribune*, 10 april 1933.
- ‘Tegen de oorlog. Strijdt voor vrede’, *De Tribune*, 7 maart 1936.
- ‘Vandaag’, *Het Volksdagblad*, 1 september 1939.
- Vanter, Gerard, ‘Brieven en aantekeningen van Dimitrof’, in Ko Beuzemaker e.a., *Kommunisme* 1 (1935) 360-363.
- ‘Verbodsterreur in geheel Duitsland!’, *De Tribune*, 2 maart 1933.
- Vissers, Petra, ‘De geschiedenis is een discussie zonder einde’, *Trouw*, 22 juni 2018.
- ‘Voor demonstraties en stakingen tegen ’t fascisme’, *De Tribune*, 17 mei 1933.
- ‘Vrede, die van nieuwe oorlog zwanger gaat’, *Het Volksdagblad*, 1 oktober 1938.

Verkiezingsprogramma’s

- CPH, *Verkiezingsprogramma 1933*,
<https://dnpprepo.ub.rug.nl/326/7/CPH%20Verkiezingsprogram%201933.pdf>
(16 juni 2023).
- CPN, *Verkiezingsprogramma 1937*,
<https://dnpprepo.ub.rug.nl/11936/1/CPN%20Verkiezingsprogram%201937.pdf> (16 juni 2023).
- SDAP, *Verkiezingsprogramma 1937*,
<https://dnpprepo.ub.rug.nl/313/19/SDAP%20Verkiezingsprogram%201937.pdf> (16 juni 2023).

Secundair

- Baumann, G. *De Tribunisten. De revolutionaire marxisten van Nederland* (Moskou 1988).
- Berger, Afke, *Toegelaten, afgewezen. Een digitale data-analyse van Joodse aanvragen tot asiel in Nederland 1938-1939* (Amsterdam 2019).
- Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Amsterdam 1989).

- Bos, Mark, ‘Een klein scribentje over een groot land. De Vereniging van Vrienden der Sovjet-Unie en haar relaties met de CPN en de SDAP, 1931-1939’ (Masterthesis Geschiedenis, Leiden 2016).
- Braskén, Kasper ‘The British Miners’ and General Strike of 1926: Problems and Practices of Radical International Solidarity’, in Holger Weiss e.a., *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919-1939* (Boston 2017) 168-190.
- Cate, Johannes Houwink ten, ‘*De mannen van de daad*’ en Duitsland, 1919-1939. *Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995).
- Communistische Partij van Nederland, *Mussert* (Amsterdam 1936).
- Communistische Partij van Nederland, *Vijftig jaar CPN, 1919-1969* (Amsterdam 1969).
- Daalder, H., ‘Political elites and democratization: pluralism and segmentation in the Netherlands (1848-1940)’, in C.B. Wels e.a., *Vaderlands verleden in eenvoud* (Den Haag 1980) 162-187.
- Franck, Dieter e.a., *De jaren dertig* (Hilversum 1988).
- Goudzwaard, F., *De Communistische Partij Nederland: vóór, tijdens en ná den oorlog* (Rotterdam 1946).
- Hagen, Piet, *Dubbel zondebok. Joodse journalisten in tijden van antisemitisme en vervolging 1920-1945* (Amsterdam/Antwerpen 2022).
- Haslam, Jonathan, *The Spectre of War. International Communism and the Origins of World War II* (Princeton/ Oxford 2021).
- Have, Wichert ten, *Verwarring en aanpassing. Leven in bezet Nederland* (Amsterdam 2015).
- Heijden, Chris van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001).
- Hellema, Duco, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (Amsterdam 2016).
- Hett, Benjamin, *Burning the Reichstag. An Investigation into the Third Reich’s Enduring Mystery* (Oxford 2014).
- Horn, Gerd-Rainer, *European socialist respond to fascism: ideology, activism and contingency in the 1930s* (New York 1996).

- Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Assen 1968) 1-27.
- Jonge, A.A. de, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972).
- Jonge, A.A. de, 'Het communisme in Nederland: op weg naar het einde?', *Ons Erfdeel* 29 (1986) 557-563.
- Jong, Loe de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1 Voorspel* (Den Haag 1969).
- Kennedy, James, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018).
- Kershaw, Ian, *Hitler. Profiles in Power* (Abingdon 2013).
- Klemann, Hein, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- Klijn, Edwin en Robin te Slaa, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009).
- Klijn, Edwin en Robin te Slaa, *De NSB. Twee werelden botsen, 1936-1940* (Amsterdam 2021).
- Kossmann, Ernst, *Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam 2001).
- Kropman, M., *Anti-fascisme in de jaren dertig. De vooroorlogse strijd van de communisten in Nederland* (Amsterdam 1985).
- Mandel, Ernest, 'De marxistische opvatting over revolutie en contrarevolutie' (versie april 2005),
<https://www.marxists.org/nederlands/mandel/1989/1989contrarevolutie.htm> (16 juni 2023).
- Nationaal Archief, 'Kristallnacht 1938' (versie 9 november 2018),
<https://www.nationaalarchief.nl/beleven/nieuws/kristallnacht-1938> (16 juni 2023).
- Noble, Thomas F.X. e.a., *Western Civilization. Beyond Boundaries* (Wadsworth 2014).
- Nuij, Norbert-Jan, 'Gaaf u maar rustig slapen': *Colijn en de mythe van mei '40* (Hilversum 2000).

- Pekelder, Jacco, ‘Nederland en de Duitse kwestie’, in Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers, *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 2015) 59-80.
- Pelt, W.F.S., *Vrede door revolutie. De CPN tijdens het Molotov-Ribbentrop Pact 1939-1941* (Den Haag 1990).
- Pons, Silvio, ‘General Introduction’, in Silvio Pons e.a., *The Cambridge History of Communism. Volume 1: World Revolution and Socialism in one Country 1917-1941* (Cambridge 2017) 1-27.
- Ravesteyn, W. van, *De wording van het communisme in Nederland 1907-1925* (Amsterdam 1948).
- Rees, Tim e.a., *International communism and the communist international 1919-1943* (Manchester 1998).
- Rijksuniversiteit Groningen, ‘Voerman, prof. dr. Gerrit’ (versie januari 2023), <https://www.rug.nl/about-ug/latest-news/press-information/scientists-infocus/gvoerman> (16 juni 2023).
- Rooy, Piet de, ‘Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949’, in Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* (Amsterdam 2016) 197-280.
- Rozett, Robert en Shmuel Spector, *Encyclopedie van de Holocaust* (Kampen 2003).
- Schneider, Gerd en Christiane Toyka-Seid, ‘Gleichschaltung’ (z.d.), <https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/das-junge-politik-lexikon/320425/gleichschaltung/> (16 juni 2023).
- Schöffner, I., ‘De Nederlandse confessionele partijen 1918-1938’, in Scholten e.a., *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen* (Utrecht 1968) 41-60.
- Schrevel, Margreet en Gerrit Voerman, *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam 1997).
- Slaa, Robin te en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Meppel 2009).
- Sluis, G. van der, ‘Stalin in de jaren dertig. Het verbond met Hitler’ (versie juni 2021), <https://www.marxists.org/nederlands/tijdschriften/internationales/1967-12nazisme.htm> (16 juni 2023).

- Smith, Stephen A. e.a., *The Oxford Handbook of the History of Communism* (Oxford 2013).
- Stam, Arthur, *De CPN en haar buitenlandse kameraden. Proletarisch internationalisme in Nederland* (Soesterberg 2004).
- Steiner, Zara, *The Lights that Failed. European International History 1919-1933* (Oxford 2007).
- Stoop, P., *Kommunikation und Politik – Niederländische Presse unter Druck. Deutsche Auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940* (München 2017).
- Tismaneanu, Vladimir, *The devil in history: communism, fascism and some lessons of the twentieth century* (Berkeley 2012).
- Tobias, Fritz, *Der Reichstagsbrand. Legende und Wirklichkeit* (Rastatt/Baden 1962).
- Vatlin, Alexander en Stephen A. Smith, 'The Comintern', in Stephen A. Smith e.a., *The Oxford Handbook of the History of Communism* (Oxford 2013) 187-203.
- Verrips, Ger, *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995).
- Voerman, Gerrit, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale 1919-1930* (Amsterdam/Antwerpen 2001).
- Voerman, G. en J. Wormer, 'De CPN in cijfers', in Margreet Schrevel e.a., *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam 1997) 161-171.
- Voerman, Gerrit 'From Lenin's comrades in arms to Dutch donkeys': the Communist Party in the Netherlands and the Comintern in the 1920s', in Tim Rees e.a., *International communism and the communist international 1919-1943* (Manchester 1998) 127-143.
- Voorst tot Voorst, J.J.G. van, *De Duitse herbewapening* (Den Haag 1936).
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark: kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Vree, F. van, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939: Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).
- Westrik, Klaas, 'Hitler in de Kamer. Hitler in de Handelingen: 1933-2013' (Masterscriptie PCNI/Politiek Debat, Leiden 2013).
- Wielenga, Friso, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).